

BURDUR İLAHİYAT DERGİSİ

Burdur Theology Journal

(Aralık / December 2024) Sayı 9 | e-ISSN: 2980-2407

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde İlmî Nesir Çalışmaları (138/756-422/1031)

Scholarly Prose Studies in the Andalusian Umayyad Period (138/756-422/1031)

Elmas Ruşen BARUT

<https://orcid.org/0000-0002-5370-2458>

elmsbrt42@gmail.com

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi |

<https://ror.org/04xk0dc21>

Arş. Gör., İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı,
Burdur, Türkiye

Res. Asst., Burdur Mehmet Akif Ersoy University,
Faculty of Theology, Department of Arabic Language and
Rhetoric, Burdur, Türkiye

Hasan SOYUPEK

<https://orcid.org/0000-0002-0971-8049>

hasansoyupek@gmail.com

Süleyman Demirel Üniversitesi |

<https://ror.org/04fjtte88>

Prof. Dr., İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı,
Isparta, Türkiye

Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of
Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric,
Isparta, Türkiye

Atıf | Cites As

Barut, Elmas Ruşen, Soyupek, Hasan. "Endülüs Emevîleri Dönemi'nde İlmî Nesir Çalışmaları (138/756-422/1031)". *Burdur İlahiyat Dergisi* 9 (Aralık 2024), 56-89.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1551082>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 05 Ekim/October 2024
Kabul Tarihi/Accepted	: 28 Ekim/October 2024
Yayın Tarihi/Published	: 31 Aralık/December 2024

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Elmas Ruşen BARUT – Hasan SOYUPEK

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Elmas Ruşen BARUT %50 – Hasan SOYUPEK %50.

Scholarly Prose Studies in the Andalusian Umayyad Period (138/756-422/1031)**Abstract**

The Andalusian Umayyad period covers a period of approximately three centuries in the process of statehood after the conquest of the Iberian Peninsula. This period, which began in 138/756 with the declaration of independence by the founding Emir of the state, 'Abd al-Rahman al-Dâhil I (d. 172/788) and ended with the abolition of the caliphate in 422/1031, has two distinct periods: Emirate (138/756-317/929) and Caliphate (317/929-422/1031). The scientific and cultural activities, the foundations of which were laid with the increase in social welfare in the Emirate Period, when the political and economic turmoil that emerged as a result of the conquests began to settle down, started to yield their products in the Caliphate Period. Thanks to the establishment of contact with the Eastern Islamic world and the support given to scientific studies by the Emirs and Caliphs, scientific prose works were written for the first time during the Andalusian Umayyad period. This period can be considered as a very successful phase in terms of scientific studies and works. Because Andalusia has reached the equipment to raise its own ulema and started to gain a unique identity in scholarly prose. It is admirable that the Muslims in this period, away from the political and social troubles brought about by the conquests and internal turmoil, started scientific studies and produced works that would form the basis for the next generations of Andalusia. The scholarly prose works of this period are included in studies covering the whole of Andalusia or only in periodical studies. However, in both cases, since literary activities are presented as a whole, poetry and literary prose are also included in the subject. Therefore, although the scholarly prose part of the period is dealt with under a separate heading, details cannot be given due to the limits of the research. There are also studies that only talk about the scientific and cultural life of Andalusia. However, in such studies, the works that emerged in Andalusia for seven centuries were dealt with, and the scientific works of the Andalusian Umayyad Period were not examined under a special title. In the view of this information, our study focuses only on the scholarly prose of the period and aims to compile examples of scholarly prose written in the Andalusian Umayyad period and to identify the missing parts or studies. Considering that the scholarly studies continue in integrity, the prose examples were not divided into Emirate and Caliphate Periods without considering the periodical distinctions made in terms of politics. The factors that contributed to the development of scholarly activities in the Andalusian Umayyad Period are briefly mentioned, and the prominent scholars and their works in various branches of science are mentioned. The encyclopaedic works, literary works, works of *tabaqât*, works on religious sciences and works on social and scientific sciences are included in the scope of the study.

Keywords: Arabic Literature, Andalusia, Andalusian Umayyads, Prose, Scholarly Prose, *Tabaqât*.

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde İlmî Nesir Çalışmaları (138/756-422/1031)***Öz**

Endülüs Emevîleri Dönemi, İber Yarımadası'nın fethinin ardından devletleşme sürecinde yaklaşık üç asırlık bir zaman dilimini kapsar. 138/756 yılında devletin kurucu Emîri I. Abdurrahman ed-Dâhil'in (ö. 172/788) bağımsızlığını ilanı ile başlayıp 422/1031 yılında hilâfetin lağvedilmesiyle son bulan bu dönem, Emirlik (138/756-317/929) ve Hilâfet (317/929-422/1031) olmak üzere iki ayrı dönemi haizdir. Fetihler neticesinde ortaya çıkan siyasî ve ekonomik çalkantıların durulmaya başladığı Emirlik Dönemi'nde toplumsal refahın artması ile temelleri atılan ilmî ve kültürel faaliyetler, Hilâfet Dönemi'nde ürünlerini vermeye başlamıştır. Doğu İslâm dünyası ile irtibat kurulması ve Emîr ve Halifelerin ilmî çalışmalara verdikleri destek sayesinde, Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ilk defa ilmî nesir eserleri telif edilmiştir. Bu dönem ilmî çalışmalar ve eserler açısından oldukça başarılı bir evre olarak değerlendirilebilir. Zira Endülüs kendi ulemasını yetiştirecek donanıma ulaşmış, ilmî nesirde kendine özgü bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Müslümanların bu dönemde fetihler ve iç karışıklıkların getirdiği siyasî ve toplumsal sıkıntılardan uzaklaşarak ilmî çalışmalara başlamaları ve Endülüs'ün sonraki nesillerine temel teşkil edecek eserler ortaya koymaları takdire şayandır. Bu dönemin ilmî nesir çalışmalarına, Endülüs'ün tamamını kapsayan ya da yalnızca dönemsel çalışılan araştırmalarda yer verilmiştir. Ancak her iki durumda da edebî faaliyetler bir bütün halinde verildiği için şiir ve edebî nesir de konuya dahil edilmiştir. Dolayısıyla dönemin ilmî nesir kısmı ayrı bir başlık altında ele alınsa da araştırmaların sınırları gereği detay verilememiştir. Endülüs'ün yalnızca ilmî ve kültürel hayatından bahsedilen çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu tür çalışmalarda da Endülüs'te yedi asır boyunca ortaya çıkan eserler ele alınmış, Endülüs Emevîleri Dönemi'ne ait ilmî eserler özel bir başlık altında incelenmemiştir. Bu bilgiler ışığında çalışmamız dönemin yalnızca ilmî nesri üzerine odaklanmakta, daha önce yapılan araştırmalar dikkate alınarak, Endülüs Emevîleri Dönemi'nde kaleme alınan ilmî nesir örneklerini derlemeyi ve eksik görülen kısımları ya da çalışmalarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. İlmî çalışmaların bütünlük içinde sürdürüldüğü dikkate alınarak, siyasî açıdan yapılan dönemsel ayrımlar gözetilmeksizin, nesir örnekleri Emirlik ve Hilâfet Dönemi şeklinde bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ilmî faaliyetlerin gelişmesine katkıda bulunan unsurlara kısaca değinilmekte, çeşitli ilim dallarında ön plana çıkan âlimler ve eserlerinden bahsedilmektedir. Ansiklopedik eserler olarak değerlendirilen edebî telif eserleri ile *tabakât* eserleri, dinî ilimlere dair eserler ile sosyal ve fennî ilimlerde kaleme alınan eserler çalışmanın kapsamında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Endülüs, Endülüs Emevîleri, Nesir, İlmî Nesir, *Tabakât*.

* Bu makale Süleyman Demirel Üniversitesi'nde Prof. Dr. Hasan Soyupek danışmanlığında devam eden "Endülüs Arap Edebiyatında Nesir" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This study is derived from PhD thesis entitled "Prose in Andalusian Arabic Literature", conducted under the supervision of Prof. Dr. Hasan Soyupek at Süleyman Demirel University.

Giriş

Endülüs'ün 92/711 yılında Târik b. Ziyâd komutasındaki fethinin akabinde, Müslümanlar yaklaşık elli yıl kadar Avrupa'da önemli bölgeleri fetih ve iskân faaliyetiyle meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla siyasî ve toplumsal bir istikrar sağlayarak ilmî ve kültürel çalışmalara başlamak için belli bir zamana ihtiyaç duymuşlardır. Fetih ve Valiler Dönemi (92/711-137/755) olarak adlandırılan bu evrede dinî ilimler, fetihlere iştirak eden sahâbe veya tâbiûn aracılığıyla Endülüs'e aktarılmıştır. Halkın dinî meselelerdeki problemlerine cevap vermesi amacıyla ilk etapta dinî ilimlere bir yönelim söz konusu olmuştur. Bu konuda sahâbî Müneyzir el-İfrîkî ve tâbiûn tabakasından Mûsâ b. Nusayr (ö. 97/715), Haneş b. Abdullah es-San'ânî (ö. 100/718), Abdullah b. Yezîd el-Meâfirî (ö. 100/718), Ali b. Rabâh el-Lahmî (ö. 114/732) ve Hıbbân b. Ebî Cebele (ö. 122/740) gibi isimler Endülüs'te ilmin öncüleri olarak kabul edilmişlerdir. Asıl amaçları İslâm'ı yaymak olan bu âlimlerin, ilmî teliflerde bulunma gibi bir uğraşları olmamıştır.¹

Fetih ve Valiler Dönemi'nin ardından, I. Abdurrahman ed-Dâhil'in bağımsızlığını ilan ederek 138/756 yılında Endülüs Emevîleri Devleti'ni kurması ile ilmî ve kültürel hayatta da yeni bir evre başlamıştır. Zira bu dönemde birkaç istisna dışında iç istikrar sağlanmış, fetihlerin ortaya çıkardığı toplumsal ve ekonomik kaos son bulmaya başlamıştır. Emirlik ve Hilâfet olmak üzere iki dönemi kapsayan bu evrede, imar faaliyetleri gelişmiş, ilmî çalışmalara zemin hazırlayan birçok cami ve kütüphane inşa edilmiştir. Özellikle Hilâfet Dönemi'nde III. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 350/961) ve oğlu II. Hakem el-Mustansır (ö. 366/966) dönemleri ilmin altın çağı olarak kabul edilmiştir.²

Endülüs Emevîleri Dönemi, sonraki nesillere kaynaklık teşkil edecek önemli ilmî çalışmalara şahit olmuştur. Endülüs'ün tarihine ışık tutan tabakât eserleri, ansiklopedik nitelikteki *el-'İkdü'l-ferîd* ve *Kitâbü'l-Emâlî* gibi önemli eserler ile dinî, sosyal ve fennî ilimlere dair pek çok eser bu dönemde kaleme alınmıştır. Hepsi kıymetli birer kaynak olmalarının yanı sıra, yöntem ve üslup olarak da alanlarında öncü sayılmaktadırlar. Dolayısıyla bu dönemin ilmî nesir çalışmaları pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Bu dönemi bizzat konu edinen Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi* başlıklı tezinde Endülüs Emevîleri Dönemi'nin ikinci evresi olan Hilâfet Dönemi edebî hayatı hakkında bilgi vermiştir. Ancak çalışmasında dönemin edebî hayatını bir bütün halinde ele aldığı için, şiir ve edebî nesri de konuya dahil etmiş, dolayısıyla ilmî nesir kısmında yalnızca *el-'İkdü'l-ferîd* ve *Kitâbü'l-Emâlî*'nin tanıtımına yer vermiştir.³ Emirlik Dönemi'ndeki ilmî çalışmalara ise ana konuya temel oluşturması için kısaca değinmiştir.⁴

Endülüs Emevîleri Dönemi'ni ve özellikle dönemin ilmî faaliyetlerini ayrı bir araştırma konusu edinmeyip diğer dönemlerle birlikte inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Endülüs'ün tamamını ele alan eserlerde, siyasî, ekonomik, kültürel durum ve edebî hayat bütünüyle incelenmiş, dolayısıyla Endülüs Emevîleri Dönemi'ne ayrı bir başlık altında yer verilmemiştir. Söz gelimi *Endülüs* eserinde Mehmet Özdemir, dönemin ilmî nesir çalışmalarından bahsetmiş ancak araştırmanın yöntemi gereği Endülüs Emevîleri'ne ait ilmî faaliyetleri diğer

¹ Detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed el-Makarrî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 3/5-13; Mustafa İbrâhim el-Meşîni, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 39.

² Meşîni, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 21-23.

³ Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 208-215.

⁴ Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi*, 164, 165.

dönemlerin ilmî hayatı ile birlikte ele almak durumunda kalmıştır.⁵ Endülüs'ü dönemsel olarak inceleyen araştırmalarda ise edebî faaliyetler bir bütün halinde verildiği için şiir ve edebî nesir de konuya dahil edilmiştir. Çalışmaya konu olan döneme arka plan oluşturması için Endülüs Emevîleri Dönemi'ne ait nesir çalışmalarından kısaca bahsedilse de bu dönem yine ayrı bir başlıkta ele alınmamıştır.⁶ Endülüs'ün yalnızca ilmî ve kültürel hayatından bahseden⁷ veya bir ilim dalı ile ilgili kaleme alınan çalışmalar⁸ da bulunmaktadır. Ancak bu tür çalışmalarda da Endülüs'te yedi asır boyunca ortaya çıkan eserlerden bahsedilmiş, yalnızca bu döneme ait ilmî eserler özel bir başlık altında incelenmemiştir. Bunlara ek olarak Lütfi Şeyban'a ait olan *Endülüs Alimleri* adındaki eserde ise, Endülüs'te yedi asır boyunca ilmî çalışmalarda bulunan âlimlerden bahsedilmektedir. Kitapta Endülüs Emevîleri Dönemi'nde yaşayan âlimlere de yer verilmiş ancak hayatları ve eserleri kısaca ele alınmış, bu dönemle ilgili hususî bir ayrıma gidilmemiştir.⁹

Bu bilgiler ışığında çalışmamız yalnızca Endülüs Emevîleri Dönemi ilmî nesir çalışmalarına odaklanmaktadır. Yukarıda bahsedilen araştırmalar dikkate alınarak, bu dönemde telif edilen ilmî nesir örneklerini derlemeyi ve eksik görülen kısımları ya da çalışmalarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ancak döneme dair ilmî çalışmalar incelenirken, Emirlik ve Hilâfet Dönemi şeklinde siyasi ayrımlara gidilmemiş, dönem bir bütün olarak ele alınmıştır. Zira ilmî faaliyetler bu tür dönemsel farklılıklardan azade, bir birikim halinde devamlılığını sürdürmektedir. Çalışmada öncelikle Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ilmî çalışmalara katkıda bulunan, ilmî birikimin Doğu'dan aktarılmasını sağlayan unsurlara kısaca değinilmektedir. Sonrasında ansiklopedik olarak değerlendirilen edebî telif eserleri ile tabakât eserlerine yer verilmekte ve ön plana çıkan eserler hakkında bilgilendirme yapılmaktadır. Çeşitli ilim dallarında ön plana çıkan âlimler ve eserleri de çalışmanın kapsamında yer almaktadır.

1. İlmî Faaliyetlerin Gelişmesine Katkı Sağlayan Unsurlar

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ilmin Doğu'dan intikal ederek Endülüs'e girişini ve burada gelişmesini sağlayan bazı unsurlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve belki en önemlisi Endülüs ile Doğu arasında karşılıklı gerçekleşen ilmî seyahatlerdir. Endülüs'te Emevîler Dönemi'ne tekabül eden zaman diliminde ilmin menşei, Doğu'daki Basra, Kûfe, Bağdat, Şam gibi ilim merkezleriydi. Dolayısıyla aralarında Cûdî b. Osmân el-Mevrûî (ö. 198/813), İbn Şebtûn olarak tanınan Ziyâd b. Abdurrahmân el-Lahmî (ö. 204/819), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) ve İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853) gibi pek çok âlim Doğu'ya giderek önemli âlimlerin tedrisatında bulunmuş ve buradaki ilmi Endülüs'e aktarma gayretinde olmuşlardır. Endülüslü âlimlerin seyahatlerine mukabil olarak, Doğu'daki âlimler de Endülüs'e seyahat

⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 251-287.

⁶ Mustafa Çınar, *Endülüs'te Mülûku't-Tavâ'if Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 243-250; Mahmut Üstün, *Endülüs Edebiyatı (Benî Ahmer/Nasrîler Dönemi)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 308, 309; Fatih Kılıç, *Endülüs'te Murâbitlar Dönemi Edebî Çevresi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 247-249.

⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 161-277.

⁸ George F. Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2000), 199-211; Şahabettin Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2007), 143-155; M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İSTEM* 14 (2009), 61-77; Mehmet Necmettin Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)* 23 (2009), 325-355; Ahmet Bozyiğit, "Endülüs'te Felsefî Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler: Fukaha Sultası Örneği", *Turkish Studies* 12/35 (2017), 577-592; Yaşar Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlimindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019), 107-135; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2020), 137-151; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", *tarihyazımı* 2/2 (2020), 305-324; Faruk Bal, "Endülüs'te Tarım Alanında Ortaya Çıkan Gelişmeler", *İslam Araştırmaları Dergisi* 50 (2023), 93-122.

⁹ Lütfi Şeyban, *Endülüs Alimleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 53-116.

etmişlerdir. Doğu'dan gelen ulemânın sayısı Endülüs'ten Doğu'ya gidenlere göre daha az olsa da Endülüs'e ilmî anlamda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967), İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) ve Ebû Bekir ez-Zübeydî (ö. 379/989) bu konuda en meşhur isimler olarak anılmaktadır.¹⁰

İlmî seyahatlerin yanı sıra, emîr ve halifelerin Arap ve İslâm kültürü ile ilme, âlimlere verdikleri değer, Endülüs'te ilmî birikimin oluşmasını sağlayan ikinci faktördür. Örneğin I. Hişâm (ö. 180/796) Arapça'da birlik sağlanması için, medreselerde Müslümanlarla birlikte eğitim gören Hristiyanlara ve sonrasında da hangi dine mensup olursa olsun bütün halka Arapça öğrenme zorunluluğu getiren fermanlar yayınlamıştır.¹¹ Halife III. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 350/961) ve oğlu II. Hakem el-Mustansır Billâh (ö. 366/966) dönemleri ise ilmin altın çağı olarak değerlendirilmiştir. III. Abdurrahman'ın girişimiyle 339/950 yılında Avrupa'nın ilk üniversitesi olarak kabul edilen Kurtuba Üniversitesi'nin kurulması da bu düşünceyi desteklemektedir. Böylece Kurtuba Doğu'daki ve hatta Batı'daki âlimler için cazibeli hale gelmiştir.¹² Söz gelimi Halife III. Abdurrahman, Bağdat'tan gelen meşhur âlim Ebû Ali el-Kâlî'yi törenlerle karşılamış, oğlu II. Hakem de hilâfeti süresince kendisinden istifade etmiş, ilmî çalışmaları için destek olmuştur.¹³ II. Hakem'in ilmî kişiliğine övgülerde bulunan tarihçiler, kendisine “en bilge kişi” manasında “ahkem” sıfatını da uygun görmüşlerdir. Çünkü yönetim işlerinin yanı sıra kitaplara ve kitap okumaya düşkün, edebiyat ve tarih konusunda derin bilgi sahibi, aynı zamanda bir fakih ve felsefî düşünceye önem veren bir âlimdi.¹⁴ Bu durumun bir tezahürü olarak II. Hakem Medînetüzzehrâ sarayında çeşitli bölgelerden getirttiği dört yüz bin ila altı yüz bin kadar kitaptan oluşan hacimli bir kütüphane kurulmasını sağlamıştır.¹⁵ Nitekim *el-Hulletü's-siyerâ'* eserinde İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260), İslâm aleminde II. Hakem kadar kitap toplama çabasında olan başka bir halife daha olmadığını dile getirmiştir.¹⁶ Dolayısıyla buraya kadar verilen örneklerden anlaşılacağı üzere, devlet yönetiminin ilme olan iştiyakı, Kurtuba'yı dönemin ilim merkezi haline getirmiştir.

Endülüs'te ilmî gelişime katkı sağlayan üçüncü unsur, halkın da ilme ve öğrenmeye rağbet göstermesidir. Medrese ve camilerde eğitim gören Endülüslülerin dinî ilimlere olan ilgisi, ulemânın baş tacı edilmesine vesile olmuştur.¹⁷ İlme ve âlimlere olan bu olumlu tavır sayesinde

¹⁰ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 29, 30. Bu konuda ayrıca bk. Sa'd Abdullah el-Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs* (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1401-1406/1981-1986), 93-101.

¹¹ Cevdet Hilâl - Muhammed Mahmûd Subh, *Kurtuba fi't-târîhi'l-İslâmî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Küttâb, 1986), 90.

¹² Sühâ Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs asru Mülûki't-Tavâif* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1429/2008), 59.

¹³ Makarrî, *Neşhu't-tîb*, 3/71; Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 30; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 58, 59. III. Abdurrahman'ın ilmî faaliyetlere olan katkısı için ayrıca bk. Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, 66-70.

¹⁴ Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihlâm min mülûki'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesravî Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2003), 2/42; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 63; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 143.

¹⁵ Makarrî, *Neşhu't-tîb*, 1/385, 386; Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 30. II. Hakem'in ilim dünyasına sağladığı katkılar için ayrıca bk. Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, 71-78; Saim Yılmaz - Furkan Erbaş, “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017), 157-185.

¹⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-Hulleti's-siyerâ'*, thk. Hüseyin Münis (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985), 1/201.

¹⁷ Makarrî, *Neşhu't-tîb*, 1/220, 221; Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 31.

Doğu'da yaşanan gelişmeler Endülüs'te de köklerini bulmaya başlamıştır. Zaman geçtikçe Endülüs kendi âlimlerini yetiştirmeye başlamış ve münhasır bir ilmî hüviyet kazanmıştır.

2. İlmî Nesir Çalışmaları

Endülüs'te ilmî faaliyetlerin gelişmesi, beraberinde telif eserlerin de inkişafına zemin hazırlamıştır. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ilmî nesir alanında yazılan eserler; ansiklopedik olarak değerlendirilen edebî telif eserleri ile tabakât eserleri, dinî ilimlere dair eserler, sosyal ve fennî ilimlerde kaleme alınan eserler olmak üzere dört ana başlık altında ele alınabilir.

2.1. Ansiklopedik Eserler

Arap edebiyatında ansiklopedik eserler III/IX. asrın ortalarından itibaren görülmeye başlamıştır. Bu tür teliflerin ilk örnekleri, Câhız'a (ö. 255/868) ait olan *Kitâbü'l-Hayevân ve el-Beyân ve't-Tebyîn* ile çağdaşı İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) kaleme aldığı '*Uyûnü'l-Ahbâr*'dir.¹⁸ İslam dünyası ansiklopedik eser yazımında '*Uyûnü'l-Ahbâr* ile önemli bir adım atmıştır. Bundan sonra ansiklopedik içeriğe sahip sayısız eser ortaya konmuştur. Ansiklopedi olarak telif edilen eserlerin ilk grubunu gerçek anlamda ansiklopedi sayılabilecek olan, bir ilmi yahut devrindeki bütün ilimleri kapsayan eserler oluşturmaktadır. Bu grup eserler kendi içinde, konulu ansiklopediler ve genel konulu ansiklopediler¹⁹ olmak üzere ikiye ayrılabilir. Konulu ansiklopedilerde tek bir ilim dalı hakkında bilgi verilir. Eser sahibi edebiyat, tarih, felsefe, fıkıh, hadis gibi konulardan sadece birini ele alır. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) botanik ansiklopedisi olan *Kitâbü'n-Nebât'ı* ile Ebu'l-Abbas el-Müberred'in (ö. 285/898) edebiyat ansiklopedisi niteliğindeki *el-Kâmil fi'l-Luga'sı* konulu ansiklopedilere örnek gösterilebilir. Genel konulu ansiklopediler ise birden çok ilim dalı ile ilgili bilgileri bir araya getiren eserlerdir. IV/X. asırda telif edilen ansiklopedilerin daha çok bu kısma dahil olduğu ifade edilmektedir. Ebu'l-Ferac el-İsfahânî'ye (ö. 356/966) ait olan *el-Eğânî* bu gruba bir örnektir.²⁰ Ancak telif edilen eserlerin bir kısmı da gerçek manada ansiklopedi sayılamayan, yalnızca ansiklopedik mahiyetteki eserler olarak görülebilir. Bu gruba tabakât, terâcim gibi isimlerle anılan biyografik eserler; lügat, mu'cem, kâmûs şeklinde adlandırılan sözlük veya fihrist türündeki bibliyografik eserler dahil olmaktadır.²¹

Yukarıda zikredilen Câhız, Müberred ve İsfahânî'ye ait olan ve ansiklopedik olarak görülen eserler, aynı zamanda edebî telif eserleri olarak da zikredilmektedir.²² Kavramlar arasında yaşanan bu iç içe geçmişlik, ansiklopedi türünün Arap edebiyatında geçirdiği evrelerle ilgilidir. Ayrıca III/IX. asra hâkim olan edebî telakkisi de bu durum üzerinde oldukça etkilidir.²³ Ansiklopedi türünün bu kısa gelişiminin aktarılmasının ardından, Endülüs Emevîleri Dönemi'nde kaleme alınan ansiklopedi türündeki edebî telif eserleri ve tabakât eserlerine yer verilebilir.

¹⁸ Ahmet Subhi Furat, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (h. IV-IX./m. X-XV. asırlar)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/3-4 (1979), 211; Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/219, 220; Nejdet Gürkan, *Arap Edebiyatında Memlûkler/Moğollar Dönemi* (656/1258-923/1517) (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 222.

¹⁹ Genel konulu ansiklopediler aslında günümüzde bilinen ansiklopedi tarifine uymayan, yalnızca bir konuda bilgi vermek üzere tasarlanmış ancak zaman zaman planlanan bu amaca yönelik gerekli bilgilerin, asıl konudan sapmalar da yapılarak eklenmesi yöntemiyle telif edilen eserlerdir. Bk. Gürkan, *Arap Edebiyatında Memlûkler/Moğollar Dönemi*, 223.

²⁰ Aykut, "Ansiklopedi", 3/220; Gürkan, *Arap Edebiyatında Memlûkler/Moğollar Dönemi*, 222, 223.

²¹ Aykut, "Ansiklopedi", 3/219, 220; Gürkan, *Arap Edebiyatında Memlûkler/Moğollar Dönemi*, 223.

²² Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 209.

²³ Aykut, "Ansiklopedi", 3/220.

2.1.1. Edebî Telif Eserleri

Türkçe ve Farsça'daki "edebiyat" kelimesinin karşılığı olarak Arapça'da "edeb" kelimesiyle ifade edilen kavramın sözlük anlamı oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Ahlaklı ve edepli olmak, zarafet, ince düşünceli olmak, erdem ve iyilik sahibi olmak, eğitim-öğretim²⁴ gibi birçok anlamı ihtiva eden edeb sözcüğü, ıstılahta da Arap edebiyatı dönemlerine göre pek çok mana kazanmıştır.²⁵

Endülüs'te Doğu'da yaşanan gelişmelerin etkisinde kalınarak edeb türünde telif eserler kaleme alınmıştır. İbn Abdürrabbih'in *el-'İkdü'l-Ferîd*'i ve Ebû Ali el-Kâlî'nin *el-Emâlî*'si, Endülüs Emevîleri Dönemi'nde edeb anlayışına göre telif edilen önemli eserlerdir. Söz konusu iki kitap, edeb tarzının Endülüs'e taşınmasını sağlamış ve bu konuda kendilerinden sonraki ediplere ve eserlerine örnek teşkil etmişlerdir. Bu kısımda bahsi geçen eserler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

2.1.1.1. *el-'İkdü'l-ferîd*

el-'İkdü'l-ferîd İbn Abdürrabbih'in (ö. 328/940)²⁶ en meşhur eseridir. Müellif eserini, her biri değerli taş isimlerinden oluşan yirmi beş bölümde ele almıştır.²⁷ Böylece kitabını değerli bir gerdanlığa benzeterek *el-'İkdü'l-ferîd* yani "eşsiz gerdanlık" olarak adlandırmıştır.²⁸ Hayatının dönüm noktası olarak değerlendirilen bu kitap kendinden önce Câhız ve Müberred'in kaleme aldığı edeb türündeki eserlerin etkisinde kalmıştır. Bu sebeple içeriğinde tarih, ahbâr, şiir, nesir, belâgat, aruz, mûsiki, ahlak gibi pek çok konuya ve bunların örneklerine yer vermiştir. Bunlara ek olarak ayet ve hadislerden iktibaslar yapmıştır. Dolayısıyla konu çeşitliliği bakımından

²⁴ Muhammed Ebu'n-Necâ Serhân - Muhammed el-Cüneydî Cumu'a, *el-Edebü'l-'Arabî ve târîhuhû fi'l-'asri'l-câhili* (Riyad: Metâbiu'r-Riyâd, 1376/1957), 5; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-'Arabîyye fi'l-luga ve'l-edeb* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984), "edeb", 16; Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 2014), "edeb", 1/70.

²⁵ Muhammed Altuncu, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-edeb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/46; Mehmet Yalar, "Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 11, 12. Edeb kavramının Arap edebiyatında geçirdiği evreler için ayrıca bk. Serhân - Cumu'a, *el-Edebü'l-'Arabî ve târîhuhû fi'l-'asri'l-câhili*, 8; Ignaz Goldziher, "Edeb", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 4/105, 106; Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabîyye* (Kahire: Dâru'l-Hilâl, ts.), 2/95-97, 283-291; Ahmet Subhi Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 302-305; Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth ilâ sukûti'l-hilâfe* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985), 255, 256; Yalar, "Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış", 15, 16.

²⁶ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdürrabbih b. Habîb b. Hudeyr b. Sâlim el-Kurtubî el-Endelüsî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Cebrâil Süleyman Cebbûr, *İbn 'Abdirabbih ve 'İkdühü* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1933), 10-28; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdürrabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha - Abdülmecid et-Terhîni (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), mukaddime/ج-أ; Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed İbn Hâkân el-Kaysî, *Matmahu'l-enfus ve mesrahu't-teennüs*, thk.

Muhammed Ali Şevâbîke (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 270-275; Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989), 1/163-167; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Arafê Mustafa (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 2/V, 52-53; Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürrabbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/281-283.

²⁷ Eserin bölümlerine verilen adlar ve konuları hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Abdürrabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/7,8; Cebbûr, *İbn 'Abdirabbih ve 'İkdühü*, 32; Angel Gonzalez Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, çev. Hüseyin Münis (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, 1955), 203-206; Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", 306; Şek'a, "İbn Abdürrabbih", 19/282; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 210, 211; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 21.

²⁸ İbn Abdürrabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/7. İbn Abdürrabbih esere yazdığı mukaddimesinde kitabı kendisinin adlandırdığından bahsetmiştir. Dolayısıyla daha sonra ileri sürülen isim değişikliği tartışmalarının da önünü kesmiştir. Ancak yine de "el-ferîd" sıfatının sonradan eklendiği görüşünü beyan eden araştırmacılar bulunmaktadır. Bk. Şek'a, "İbn Abdürrabbih", 19/282.

oldukça zengindir.²⁹ Kitapta Endülüs'ün tarihi, sosyal hayatı ile Endülüs şiiirlerine yer verilmesinin yanı sıra Doğu İslam dünyası ve oradaki âlimlerin hayatları hakkında da bilgiler bulunmaktadır.³⁰

İbn Abdürabbih bu zengin muhtevayı aktarmak için eserini birçok farklı referanstan beslemiştir. Kur'ân-ı Kerîm, İncil, Tevrat ve hadîs-i şerifler gibi dinî kaynakların yanı sıra edebî ve tarihî kaynakları kullanmayı da ihmal etmemiştir. Bunlar arasında İbn Kuteybe'ye ait olan *'Uyûnü'l-ahbâr* ve *el-Maârif*, Câhız'ın kaleme aldığı *Kitâbü'l-Hayevân*, *Kitâbü'l-Buhalâ* ve *el-Beyân* ve *t-tebyîn*, Müberred'in telif ettiği *el-Kâmil fi'l-luga*, İbnü'l-Mukaffa'ya (ö. 142/759) ait olan *el-Edebü'l-kebîr* ve *el-Edebü's-sagîr* ile *Kelîle ve Dimne* gibi önemli eserler yer almaktadır. Ayrıca Câhiliye ve İslâmî döneme ait pek çok şiir divanından da yararlandığı belirtilmektedir.³¹

Eserin genelinde şiirlerin etkili olduğu göze çarpmaktadır. Müellifin birçok konuda kendi şiirlerine ek olarak, 200'den fazla şaire ait olan 10 bin kadar beyite yer verdiği belirtilmektedir.³² *el-'İkdü'l-ferîd* çeşitli bölümlerden, yazarın deyimiyle kitaplardan oluşmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi, İbn Abdürabbih eseri yirmi beş kitaba ayırdığını, her kitabın da iki bölümden oluştuğunu dolayısıyla eserde elli bölüm olduğunu ifade etmiştir. Her kitaba (فروش) ismini taşıyan ve o kitabı neden yazdığına dair açıklamada bulunduğu küçük bir giriş ile başlamıştır.³³

İbn Abdürabbih eserini şu sözleriyle anlatmaktadır: *Bu kitabı yazarken edebiyatın seçilmişleri arasından yeniden cevherler seçtim, özün özünü buldum...Yalnızca âlimlerin ağzından dökülen sözleri, edip ve bilgelerden nakledilenleri aktardım. Güzel kelamı seçmek, telifinden daha zor oldu...Edebiyat örneklerini, meselleri ve nevâdiri derlemeyi, kelamın, meânînin ve hikmetin özünü bulmayı istedim. Sonra, dileyenler konu hakkında bilgi sahibi olabilsinler diye her türü kendi cinsine ekleyip tek başına ayrı birer bab yaptım... Sözü uzatıp tekellüften kaçınarak konuyu kolaylaştırmak ve icâzı³⁴ sağlamak amacıyla birçok ahbârın senedine yer vermedim. Zira bunlar eşsiz, nadide ve hikmetli rivayetlerdir. Senetleri zikretmenin bir faydası olmadığı gibi, onlara yer vermemenin de bir zararı yoktur.*³⁵ Müellifin bu sözlerinden hareketle, *el-'İkdü'l-ferîd* incelendiğinde göze çarpan akıcı ve anlaşılır üslûp, eserin sahibi tarafından da doğrulanmıştır denilebilir. Bizzat kendisi, tekellüften uzak bir anlatıma ve icâza önem verdiğini, eserini de bu doğrultuda kaleme aldığını ifade etmektedir. Edebiyat ve düşünce tarihi açısından bir mücevher niteliğinde olan eserin kıymetine binaen birçok baskısı da bulunmaktadır.³⁶

²⁹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, mukaddime/ج-ج; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 210.

³⁰ Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/283; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 211.

³¹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, mukaddime/ج.

³² İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, mukaddime/د; Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/282; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 22.

³³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/7; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 22. Bâb/kitap başlangıçlarına örnek olması için ayrıca bk. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/9, 85, 188.

³⁴ İcâz, kastedilen mananın az sözle ifade edilmesi anlamındaki meânî terimidir. Bk. Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1403/1983), "icâz", 59; Cebbür Abdünnûr, *el-Mu'cemü'l-edebî* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984), "icâz", 43.

³⁵ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/4-6.

³⁶ Eserin günümüze kadar yapılmış baskıları hakkında detaylı bilgi almak için bk. Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/283; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 22.

2.1.1.2. *Kitâbü'l-Emâlî*

Ebû Ali el-Kâli³⁷ tarafından kaleme alınan *el-Emâlî*, müellifin Arap edebiyatı dünyasında tanınmasını sağlayan en meşhur eseridir. Günümüzde *el-Emâlî* adıyla bilinen kitabın adını Humeydî, *en-Nevâdir* olarak zikretmektedir.³⁸ Takdimden anlaşıldığı kadarıyla Kâli bu eserini Halife III. Abdurrahman'a ithafen kaleme aldığını belirtmektedir. Ayrıca eserin yazılışını ve içeriğini şu sözleriyle açıklamaktadır: *İlmin mal mülkten daha güzel olduğunu gördüğümde, onu ticaretten daha çok istediğime emin oldum ve ahbâr için terki diyar ettim. Tecrübe ve bilgi için âlimlerin yanından ayrılmadım. Sonra hepsini kendimde toplamak için çalıştım. En önemlilerine ve en değerlilerine nail olana kadar zihnimi ezberle meşgul ettim. Ta ki inceliklerini öğreneyim, nevâdiri rivayet edeyim ve sırlarına vakıf olayım diye...Sonunda bu kitabı perşembe günleri Kurtuba'da mübarek Zehrâ Camii'nde ezberimden yazdım. Ahbârı, şiirleri, meselleri, garîb kelimeleri bu eserde topladım. Hoşnut olmadığım hiçbir şeyi zikretmedim ve yalnızca kendi seçtiğim şiirlere, araştırdığım bilgilere yer verdim...*³⁹

Ebû Ali el-Kâli'nin yukarıda yer verilen sözlerinde de görüldüğü üzere, eserini Medînetüzzehrâ'da yazdığı⁴⁰ ve kitapta daha önce tetkik ettiği şiir, ahbâr ve nevâdir türünden birçok malzemeye yer verdiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra sözlerinin devamında, garîbü'l-Kur'ân ve hadis-i şerifler ile alakalı bazı hususlara da değindiğini ve daha önceki eserlerde zikredilmeyen ibdâl⁴¹ ve itbâ⁴² gibi konuları açıkladığını söylemektedir.⁴³ Ancak kitapta konuların düzensiz olduğu ve zaman zaman istitrâda⁴⁴ başvurulması, esere başlarken müstakil bir kitap yazma amacının bulunmadığını düşündürmektedir. Dolayısıyla eser belli bir metoda sahip değildir.⁴⁵ Öğrencilere verdiği ders notlarının toplamı ile oluşturulduğu bilindiğinden, böyle bir sonucun ortaya çıkması da muhtemeldir. Yalnızca konular *matlab* adı verilen başlıklar ile birbirinden ayrılmaktadır. Hadisler zikredilirken ravi zincirine yer verilen kitapta, açık ve anlaşılır

³⁷ Ebû Alî İsmâil b. Kâsım b. Ayzûn b. Hârûn b. İsâ b. Muhammed b. Selmân (Süleyman) el-Kâli el-Bağdâdî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. İsmâil b. el-Kâsım b. Ayzûn Ebû Ali el-Kâli, *Kitâbü'l-Emâlî*, nşr. M. Abdülcevâd el-Asmaî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), mukaddime/ش-ز; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr vd. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1959), 2/277-279; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography* (Leiden: E. J. Brill, 1960), 56-58; Albîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelîs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1967), 187-234; Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 1/226-228; Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 3/70-75; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1984), 185-188; Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1986), 1/239-244; Hüseyin Elmalı, "Kâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/259-260; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâli", *Istanbul Journal of Arabic Studies* 2/1 (2019), 3-22.

³⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/254.

³⁹ Ebû Ali el-Kâli, *Kitâbü'l-Emâlî*, 1/1-3.

⁴⁰ *el-Emâlî*'nin, Zehrâ'da ve Kurtuba'da âlimin verdiği derslerin notlarının derlenmesiyle oluştuğu da ifade edilmektedir. Bk. Elmalı, "Kâli", 24/260.

⁴¹ İbdâl, Arap dilinde ve kiraatlerde, kelimelerin telaffuzunu kolaylaştırmak veya akıcılığı sağlamak amacıyla yapılan harf değişimlerini ifade eder. Detaylı bilgi için bk. Abdünnûr, "İbdâl", 2, 3; Mehmet Ali Sarı, "İbdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/263-265.

⁴² İtbâ', manayı kuvvetlendirmek amacıyla bir kelimenin kendinden önceki kelimenin veznine uygun şekilde gelmesidir. Bk. Abdünnûr, "İtbâ'", 4.

⁴³ Ebû Ali el-Kâli, *Kitâbü'l-Emâlî*, 1/3.

⁴⁴ İstitrâd, asıl konu dışında olan ancak açıklama yapma amacıyla söylenen sözdür. Bk. Abdünnûr, "İstitrâd", 18.

⁴⁵ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 42.

bir üslup hakimdir. Ayrıca Kâfî'nin ben dilini kullanmayıp, söyleyeceklerini (قال أبو علي) “Ebû Ali şöyle dedi” şeklinde üçüncü şahıs dilini kullanması dikkat çekmektedir.

Eserin kaynakları, daha önce zikredilen *el-'İkdü'l-ferîd*'in kaynakları ile aynıdır. Ebû Ali el-Kâfî de *Uyûnü'l-ahbâr*, *el-Beyân ve't-tebyîn*, *el-Kâmil fi'l-luga* gibi önemli eserlerden faydalanmıştır.⁴⁶ Ancak ezbere dayalı bir eser olması hasebiyle, naklettiği rivayetlerin yahut faydalandığı kitapların kime ait olduğunu nadiren belirtmiştir.⁴⁷

Eserin ilk baskısı 1324/1906 yılında Bulak'ta basılmış, sonrasında tahkikli neşirleri ve şerhleri yayımlanmıştır. Ebû Ali el-Kâfî'nin kendisi de eserine, *Zeylû'l-emâlî ve'n-nevâdir* adıyla bir zeyil kaleme almıştır.⁴⁸ Arap edebiyatının edeb türünde akla ilk gelen eserler arasında olan *el-Emâlî* Endülüs'te Ebû Ali el-Kâfî'ye büyük bir otorite kazandırmıştır.

2.1.2. Tabakât Eserleri

Tabakât, sözlükte “derece, örtü, katman, sınıf ve zümre” manalarına gelen tabaka (طبقة) kelimesinin çoğulu olarak kullanılmaktadır.⁴⁹ Arap edebiyatında ise tabakât eserleri, edip, şair, müellif, gramer ve lügat âlimlerinin biyografileri ile otobiyografilerini kapsayarak şiirlerden seçkiler sunan, yanı sıra sanatkarlar, sûfiler ve düşünürler gibi özel, farklı niteliklere sahip kişilerden bahseden eserlerdir. Bu yönüyle tabakât eserleri, edebî biyografi kitapları olarak da anılmaktadır.⁵⁰

Arap edebiyatının her döneminde olduğu gibi Endülüs'te de bahsi geçen tabakât türünde eserler telif edilmiştir. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde kaleme alınan tabakât kitaplarına örnek olarak İbn Habîb es-Sülemî'ye ait olan *Kitâbü Tabakâti'l-fukahâ' ve't-tâbi'in*,⁵¹ Muhammed b. Asım el-Ağustîn'in (ö. 307/919) *Tabakâtü'l-küttâb bi'l-Endelüs*'ü,⁵² Osman b. Rebîa el-Endelüsî'ye (ö. 310/922) ait olan *Tabakâtü's-şu'arâ' bi'l-Endelüs*,⁵³ Osman b. Saîd el-Kenânî'nin (ö. 320/932) *Kitâbün fi Şu'arâi'l-Endelüs*'ü ile Muhammed b. Hişam el-Ümevî'nin (ö. ?) *Ahbârü's-şu'arâ' bi'l-Endelüs* isimli eseri ilk sıralarda zikredilebilir.⁵⁴ Ancak bu kitaplar tamamıyla günümüze ulaşamamış, kendilerinden sonra kaleme alınan eserlerde iktibaslar şeklinde yer almışlardır.⁵⁵

Yine bu dönemde Kasım b. Nusayr'ın (ö. 338/949) *Kitâbü's-Şu'arâ mine'l-fukahâ' bi'l-Endelüs*'ü⁵⁶, Kâsım b. Asbağ'a (ö. 340/951) ait olan *el-Ensâb*,⁵⁷ Seken b. Saîd'in (ö. ?)

⁴⁶ Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 214.

⁴⁷ Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, 232.

⁴⁸ Esere yapılan şerh ve tahkikler ile baskıları için bk. Hüseyin Elmalı, “el-Emâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/72; Demiryak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 42, 43.

⁴⁹ İbn Manzûr, “tbk”, 9/89.

⁵⁰ Tabakât kitaplarının Arap edebiyatındaki gelişimi için bk. İsmail Durmuş, “Tabakat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/288-290.

⁵¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401-1409/1981-1988), 12/103, 104; Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-Lübânî, 1410/1989), 1/460.

⁵² Makarrî, *Nefhu't-tib*, 3/174; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 164. Âlimin adı ile ilgili diğer bir rivayet de Muhammed b. Musa b. Hişam b. Zeyd olduğu şeklindedir. Bk. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 281, 282.

⁵³ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 285; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 164, 165.

⁵⁴ Makarrî, *Nefhu't-tib*, 3/173-175; İhsan Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1969), 80; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 208.

⁵⁵ Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 208.

⁵⁶ Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba*, 80.

⁵⁷ Makarrî, *Nefhu't-tib*, 3/174; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 15/473.

Tabakâtü'l-küttâb bi'l-Endelüs'ü,⁵⁸ Muhammed b. Abdürraûf el-Ezdî'ye (ö. 343/954) ait olan *Kitâbün fi Şu'arâi'l-Endelüs*,⁵⁹ Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Düleym'in (ö. 351/962) kaleme aldığı *Kitâbü't-Tabakât fi men ravâ an Mâlik ve etbâ'ihim min ehli'l-emsâr*,⁶⁰ Mutarrif b. İsâ el-Gassânî'nin (ö. 357/968) *Kitâbün fi Şu'arâi İlbîre*'si⁶¹ ve Ebû Dâvûd İbn Cülcül'ün (ö. 384/984) telif ettiği *Tabakâtü'l-etubbâ' ve'l-hukemâ*⁶² tabakât alanında kaleme alınan eserler olarak zikredilmektedir.

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde yaşamış olan tarihçi ve coğrafyacı Ahmed b. Muhammed er-Râzî'ye (ö. 344/955)⁶³ ait *el-İstî'âb fi ensâbi meşâhîri'l-Endelüs* adında bir tabakât eserinden bahsedilmektedir. Eser beş büyük ciltten oluşmakta ve en kapsamlı ensâb kitaplarından biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu eser İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Cemhere*'sinin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmektedir. Ancak âlimin bu kitabı günümüze ulaşmamıştır.⁶⁴

Bu dönemin önemli tabakât kitaplarından biri olarak Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin (ö. 361/971) *Kudâtü Kurtuba* eseri de kaynaklarda zikredilmektedir. *Ahbâru'l-kudât bi'l-Endelüs* ya da *Târîhu kudâti'l-Endelüs* isimleriyle de anılan eserde, Endülüs'ün fethinden 358/969 yılına kadar Kurtuba'da görev yapan kadıların biyografileri yer almaktadır. Ayrıca yine Huşenî'ye ait olan ve Endülüs fakihleri ile muhaddisleri hakkında bilgi veren *Ahbâru'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn* de bu dönemde kaleme alınan tabakât eserlerindedir.⁶⁵ Huşenî'nin *Kudâtü Kurtuba* eseri ile aynı minvalde yazılan ve Ahmed b. Muhammed b. Abdilberr'e (ö. 338/949) ait olduğu ifade edilen *Fukahâü Kurtuba* da bu kısımda zikredilebilir.⁶⁶ Ahmed b. Afif b. Abdullah b. Meryûl'e (ö. 420/1029) ait olan *Ahbâru'l-kudât ve'l-fukahâ' bi Kurtuba*, Endülüs'te bilhassa Kurtuba'da bilinen fakih ve kadıların hayatını konu alan diğer bir tabakât eseridir. İbn Beşküvâl (ö. 578/1183) *Kitâbü's-Sıla*'sında muhtasar şeklindeki bu kitaptan nakillerde bulunduğunu belirtir.⁶⁷

Bu dönemin gözdelelerinden sayılabilecek olan başka bir tabakât eseri ise Ebû Bekir ez-Zübeydî tarafından kaleme alınan *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*'dir. Eserde Ebu'l-Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688), hocası Muhammed b. Yahyâ er-Rebâhî'ye (ö. 358/969) kadar olan zaman dilimindeki edebiyat, nahiv ve lügat âlimlerinden 296'sının hayatını ve eserlerini ele almıştır.⁶⁸ Endülüs'te yaşayan şairlerin konu alındığı *Ahbâru şu'arâi'l-Endelüs* adıyla dönemin tabakât kitapları arasında yerini almaktadır. Ubâde b. Mâüsemâ'ya (ö. 422/1031) ait olan eserin

⁵⁸ Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 3/174; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/368; Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba*, 80.

⁵⁹ Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba*, 80.

⁶⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/399; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/98; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 472, 473.

⁶¹ Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba*, 80. Âlimin vefat tarihi Sühâ Ba'yûn tarafından 377/987 olarak kaydedilmiştir. Bk. Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 104.

⁶² Eserin adı *Ahbâru'l-etubbâ'* olarak da verilmektedir. Bk. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etubbâ'*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 495.

⁶³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/95.

⁶⁴ Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 3/174; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/168; Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/478.

⁶⁵ Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 3/174; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Kudâtü Kurtuba*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989), 18; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/94; Ahmet Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/421.

⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/18.

⁶⁷ Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989), 1/74, 75; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 476.

⁶⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 1-3; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/85, 86; Halit Zavalısz, "Zübeydî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/519.

günümüze ulaşmadığı belirtilmektedir. Ancak İbn Saîd el-Mağribî'nin (ö. 685/1286) *el-Muğrib*'inde bu eserden nakillerde bulunduğu da ifade edilmektedir.⁶⁹

Endülüs Emevîleri Dönemi'ne ait belki de en önemli tabakât kitabı İbnü'l-Faradî'ye (ö. 403/1013)⁷⁰ ait olan *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*'tür. Eser, *Târîhu'l-'ulemâ'* ve *r-ruvât li'l-'ilm bi'l-Endelüs*⁷¹ ve *Riyâdu'l-üns fi Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*⁷² gibi isimlerle de anılmaktadır. İbnü'l-Faradî kitabına başlarken İslam şehirlerindeki tüm âlimlere dair kapsamlı bir eser yazmayı hedeflediğini, ancak bazı engeller sebebiyle bu niyetinin gerçekleşmediğini ve muhtasar bir şekilde yalnızca Endülüs âlimleri hakkında bir eser kaleme aldığını ifade eder.⁷³ Huşenî'nin *Kudâtü Kurtuba*'sı ile Ahmed b. Muhammed b. Abdilberr'e ait olan *Fukahâü Kurtuba* istisna olarak görülürse, kendisinden önce böyle şamil bir biyografi eseri yazılmadığı da dikkat çekilen bir diğer husustur.⁷⁴

Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs on bölümden oluşmaktadır.⁷⁵ Kitabın başında siyasî tarihe yer veren İbnü'l-Faradî, Endülüs Emevîleri Döneminin ilk emîri I. Abdurrahman'dan (ö. 172/788) Halife II. Hişâm'a (ö. 403/1013) kadar olan zaman diliminden (138/756-366/976) kısaca bahseder.⁷⁶ Sonrasında alfabetik sıraya göre âlimlerin biyografilerine yer verir ve kitabı tamamlar. İbnü'l-Faradî'nin bu meşhur eserine zeyillerin yapılması ve defaatle neşredilmesi onun önemini doğrulamaktadır. Humeydî'ye ait olan *Cezvetü'l-Muktebis* eserin ilk zeyilleri arasında sayılmaktadır. Ancak bu konuda ön plana çıkan zeyil, daha sonraları İbn Beşkûvâl tarafından yazılan ve kendisine de zeyiller yapılan *Kitâbü's-Sıla*'dır.⁷⁷ *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*'ün ilk neşri ise 1891 yılında Madrid'de İspanyol Müsteşrik Francisco Codera y Zaidin (ö. 1917) tarafından yapılmıştır. Daha sonraları Kahire ve Beyrut'ta olmak üzere farklı birçok neşri tarihçi ve yazarlar aracılığıyla istifadeye sunulmuştur.⁷⁸

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde telif edilen tabakât eserlerinin yazımında, daha önceki nesir örneklerinde olduğu gibi yine Doğu ile olan irtibatın etkisi görülmektedir. Endülüslü edipler, bu tarz eserleri kaleme alırken de Doğu'daki âlimlerin etkisinde kalmışlardır. Humeydî *Cezvetü'l-muktebis* isimli eserinde, İbn Ferec el-Ceyyânî'ye (ö. 367/977) ait olan tabakât eseri *Kitâbü'l-Hadâik*'tan bahsederken aslında bu hususa değinmektedir. Humeydî'nin naklettiğine göre; Halife II. Hakem için telif edilen *Kitâbü'l-Hadâik*, Bağdatlı bir âlim olan İbn Dâvûd el-İsfahânî ez-Zâhirî'nin (ö. 297/910) *Kitâbü'z-Zehre*'sinden etkilenecek kaleme alınmıştır. Öyle ki İbn Dâvûd'un eserindeki yüz bölüm ve her bölümdeki yüz beyite karşılık, İbn Ferec kitabında iki yüz

⁶⁹ Makarrî, *Nefhu't-tib*, 3/173; Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba*, 80.

⁷⁰ İbnü'l-Faradî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/105, 106; Makarrî, *Nefhu't-tib*, 2/129, 130; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/7-14; Thomas B. Irving, "İbnü'l-Faradî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/39, 40.

⁷¹ Ebû Cafer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989), 2/434.

⁷² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin ve âssârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/449.

⁷³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/16.

⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/18.

⁷⁵ İbnü'l-Faradî'nin kitabın sonunda "*Onuncu cüzün sonu ve tarih burada hutâma erdi.*" Diyerek hamd ve salavât ile sözlerini bitirmesi, kitabın devamının olmadığına dair bir delil olarak kabul edilmektedir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/18, 3/949. Âlimin "*tarih burada hutâma erdi*" sözündeki "*tarih*" kelimesi ile de kitabın adına atıfta bulunduğu belirtilmiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/19.

⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 26-32; Irving, "İbnü'l-Faradî", 21/40.

⁷⁷ İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'nin (ö. 708/1308) ise *Silatü's-Sıla* adıyla İbn Beşkûvâl'in zikredilen eserine zeyiller yaptıkları bilinmektedir. İlgili bölümde adı geçen eserlerden bahsedilecektir. Bk. Irving, "İbnü'l-Faradî", 21/40.

⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/20, 21; Irving, "İbnü'l-Faradî", 21/40.

bölüm ve her bölümde iki yüz beyite yer vermiştir. Ancak onun bölüm adlarını birebir kendi kitabına almamış, farklı isimler kullanmıştır.⁷⁹ Humeydî'nin verdiği bilgiye göre bir çıkarım yapılacaksa, Endülüslü ediplerin tabakât kitaplarını yazarken Doğu'dan etkilendikleri ancak özgün fikirler de katarak belki de Doğu'nun eserlerinin üzerine yeni şeyler ortaya koyma gayreti içerisinde oldukları söylenebilir.⁸⁰

2.2. Dinî İlimlere Dair Eserler

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, tasavvuf, ahlak gibi dinî ilimlerde kaleme alınan eserler bulunmaktadır. İlmî nesir örneklerinin bu kısmında, bahsedilen ilim dallarına dair eserlere ve bu ilimlerde temayüz etmiş âlimlere yer verilecektir.

Fıkıh: Dinî ilimler arasında Endülüs'te gelişme gösteren ilk ilim dalıdır. Doğu'ya seyahatleri esnasında Medine'de Mâlikî fıkıhını öğrenen İbn Şebtûn, İsâ b. Dînâr b. Vâkıd el-Gâfikî (ö. 212/828) ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi gibi âlimler I. Hişâm döneminden itibaren Endülüs'e dönmeye başlamışlar ve Mâlikî mezhebinin bu coğrafyada tanınip yayılmasına vesile olmuşlardır. I. Hakem (ö. 206/822) zamanında ise fıkıh ile ilgili meselelerde İmam Mâlik'in görüşlerine göre fetva verme zorunluluğu getirildiği için Mâlikîlik neredeyse devletin resmî mezhebi haline gelmiştir. Dolayısıyla yönetim tarafından destek gören bu mezhebin yayılmasıyla birlikte, alana dair eserler zenginlik kazanmıştır.⁸¹ İsâ b. Dînâr'a ait olan *el-Hidye (el-Hidâye)*⁸² ve İbn Habîb es-Sülemî'nin *el-Vâziha*'sı Mâlikî mezhebinin ilk temel kaynaklarından.⁸³ Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'nin mesâil derlemesi olan *Sema'u Yahyâ b. Yahyâ*⁸⁴ ve Utbî'ye (ö. 254/868) ait olan *el-Utbiyye*⁸⁵ Endülüs Mâlikîliğine dair önemli eserlerdir.

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde fıkıh alanında yazılan diğer eserler: İbn Lübâbe'ye (ö. 330/942) ait olan *el-Müntehab*,⁸⁶ Münzir b. Saîd el-Bellûtî'nin (ö. 355/966) *el-İbâne an hakâ'iki'diyâne*'si,⁸⁷ Muhammed b. Hâris el-Huşenî'ye (ö. 361/971) ait olan *Usûlü'l-füyâ ve el-ittifâk ve'l-ihlâf fi mezhebi Mâlik*,⁸⁸ İbn Zerb'in (ö. 381/991) kaleme aldığı *el-Hisâl*,⁸⁹ Asilî'nin (ö. 392/1002) mukayeseli fıkıh kitabı *ed-Delâil*,⁹⁰ İbn Ebû Zemenîn'in (ö. 399/1008) kaleme

⁷⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/169; Saffet Köse, "İbn Dâvûd ez-Zâhiri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/411; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 209.

⁸⁰ Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*, 209.

⁸¹ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 469-473; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 86; Özdemir, *Endülüs*, 254; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, 97.

⁸² İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/556, 557; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/472; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, thk. Maria L. Avila - Luis Molina (Madrid: el-Meclisü'l-A'lâ, 1992), 270-272; M. Kâmil Yaşaroğlu, "İsâ b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/480.

⁸³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/459; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 471; Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/512.

⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/898-900; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 473; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/268.

⁸⁵ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, 119-121; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Utbî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/238.

⁸⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/706, 707; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/159, 160; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 81.

⁸⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/556.

⁸⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/94; Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", 18/421, 422.

⁸⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/775, 776; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/162, 163; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 92.

⁹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/426, 427; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 54.

aldığı *Müntehabü'l-ahkâm*⁹¹ ve İbnü'l-Hazzâ'ya (ö. 416/1025) ait olan *el-Hutab ve'l-hutabâ* (*Siyerü'l-hutabâ*)'dır.⁹²

Bu dönemde fakih olan ancak eser bilgisine ulaşamadığımız âlimleri de zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ilmiyle ön plana çıkmış fakih âlimler arasında Kurtuba müftüsü Asbağ b. Halîl (ö. 273/886),⁹³ Eslem b. Abdülazîz b. Hâşim (ö. 317/929),⁹⁴ İbn Müferric (ö. 380/990),⁹⁵ Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yûnus (ö. 399/1009),⁹⁶ Kurtubalı meşhur İbn Zekvân⁹⁷ ailesine mensup olan Abdullah b. Herseme b. Zekvân (ö. 370/980)⁹⁸ ve oğulları Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Zekvân (ö. 413/1022)⁹⁹ ile Ebû Hâtim Muhammed b. Abdullah b. Zekvân (ö. 414/1023)¹⁰⁰ yer almaktadır.

Hadis: Endülüs'te gelişme gösteren diğer bir ilim dalı olarak hadise ilgi, başlangıçta İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı ve şerhleriyle sınırlı kalsa da Doğu ile irtibat güçlenip ilim merkezlerine seyahatlerin gerçekleştirilmesiyle Endülüs'te de hadis çalışmaları zenginlik kazanmıştır. Bu dönemde Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî¹⁰¹, Kâsım b. Asbağ ve İbnü'l-Kûtıyye hadis ilminde öne çıkan otorite isimler olarak görülmektedir.¹⁰² İbn Vaddâh ve Bakî b. Mahled, Endülüs'e Doğu İslam dünyasının hadis geleneğini aktararak burada hadis öğretimini başlatan kişilerdir. Hadis hafızı olan bu iki âlim aynı zamanda Kâsım b. Asbağ'ın da hocalarıdır.¹⁰³ Bakî b. Mahled'e ait olan ve *el-Musannef* diye de bilinen *el-Müsnedü'l-kebîr*,¹⁰⁴ İbn Vaddâh'ın kaleme aldığı *Kitâbü'l-Bida'* ve *n-nehÿü 'anhâ*,¹⁰⁵ Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin *Garîbü'l-hadîs*'i,¹⁰⁶ Kâsım b. Asbağ'a ait olan *el-*

⁹¹ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 17/189; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 89.

⁹² Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 17/444; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 475.

⁹³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/150-152.

⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/167, 168; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 267, 268; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 87.

⁹⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/76; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 84.

⁹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/102, 103; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 87.

⁹⁷ Benî Zekvân ailesi Kurtuba'daki önemli ailelerden biri olarak kabul edilmektedir. Endülüs Emevîleri Dönemine dahil olan Hilafet devrinin son zamanlarında ve Mülûkû't-Tavâif Döneminin ilk yıllarında birkaç kadı ve devlet adamı yetiştirmiştir. Bk. Soha Abboud-Haggar, "İbn Zekvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/460-461; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 91.

⁹⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/405; Abboud-Haggar, "İbn Zekvân", 20/460.

⁹⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/204, 205; Abboud-Haggar, "İbn Zekvân", 20/460, 461.

¹⁰⁰ Abboud-Haggar, "İbn Zekvân", 20/461; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 92.

¹⁰¹ Hadis ve dil âlimi Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, daha önce tabakât eserleri kısmında zikredilen Mâlikî fakih Muhammed b. Hâris el-Huşenî (ö. 361/971) ile karıştırılmaktadır. Hatta Muhammed b. Hâris'e ait olan *Kudâtü Kurtuba*'nın Muhammed b. Abdüsselâm'a atfedildiği de tarafımızca tespit edilmiştir. Bk. Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 64. Nisbeleri aynı olan iki âlim arasındaki bu hususa dikkat çekmek istifadelidir. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin hayatı için bk. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 268; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/117-119; Huşenî, *Ahbârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, 132-137; Nuri Topaloğlu, "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/420-421.

¹⁰² Özdemir, *Endülüs*, 252, 253.

¹⁰³ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 444; M. Yaşar Kandemir, "İbn Vaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/435; Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/540.

¹⁰⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/274.

¹⁰⁵ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 13/445, 446; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/650-653; Huşenî, *Ahbârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, 122-132; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 444; Burhâneddin İbrâhîm b. Alî İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-mizheb fi ma'rifeti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân (Beirut: Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 338, 339; Kandemir, "İbn Vaddâh", 20/435.

¹⁰⁶ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 268; Topaloğlu, "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", 18/421.

Musannef, Müsnedü Mâlik ve Garâibü Mâlik,¹⁰⁷ Endülüs Emevîleri Dönemi'nde öne çıkan hadis ilmine dair eserlerdir.

Bu dönemde İbnü'l-Ahmer olarak bilinen Kurtubalı Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye (ö. 358/969) Doğu'ya seyahati esnasında Mısır'da Nesâî (ö. 303/915) ile görüşerek, hadis derlemelerini Endülüs'e getiren ve genel manada tanıtan ilk kişi olmuştur.¹⁰⁸ Kendisinden ders alan âlimler arasında İbnü'l-Haccâm adıyla tanınan Yaîş b. Saîd el-Varrâk (ö. 394/1004), İbnü'l-Ahmer'in naklettiği hadisleri *Müsned*'inde bir araya getirmiştir.¹⁰⁹

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde hadis ilmine dair İbn Habîb es-Sülemî'ye ait olan *Kitâbü Garîbi'l-hadis*,¹¹⁰ *el-Muvattâ'* hafızı ve râvilerinden olan Yahyâ b. İbrâhim'in (ö. 259/873) kaleme aldığı *Tefsîru (Şerhu) 'l-Muvatta'*, *Ricâlü'l-Muvatta'* ve *el-Müstakşiye fi 'ilel'l-Muvatta'* eserleri,¹¹¹ Beyyânî'ye (ö. 276/890) ait olan *el-Îzâh*,¹¹² Sâbit b. Hazm'ın (ö. 313/925) *ed-Delâ'il fi garîbi'l-hadis*'i,¹¹³ İbnü'l-Cebbâb'ın (ö. 322/934) kaleme aldığı *Müsnedü Mâlik b. Enes*,¹¹⁴ Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen'e (ö. 330/942) ait olan *es-Sünen*,¹¹⁵ Ebu'l-Kâsım İbnü'd-Debbâğ'ın (ö. 393/1003) kaleme aldığı *Müsnedü ehâdisi Mâlik*,¹¹⁶ İbn Futays olarak bilinen Ebu'l-Mutarraf Abdurrahman b. Muhammed'e ait olan (ö. 402/1012) *Fedâilü's-sahâbe* ve *Müsned*,¹¹⁷ İbnü'l-Faradî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-hadis*'i ile *Müştebehü'n-nisbe*'si¹¹⁸ ve İbnü'l-Hazzâ'nın (ö. 416/1025) kaleme aldığı *Kitâbü't-Ta'rif bi-men zükira fi Muvatta'i'l-Îmâm Mâlik min esmâi'r-ricâl ve'n-nisâ'*¹¹⁹ gibi eserler kaynaklarda yer almaktadır.

Tefsir: Endülüs'te III/IX. asır müfessirlerin tanınmaya başladığı zaman dilimidir. Bu ilmin ilklerinden olarak Bakî b. Mahled'in adı zikredilmektedir. Âlimin rivayet tefsirine dair kaleme aldığı *et-Tefsîrü'l-kebîr*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) aktardığına göre İbn Hazm tarafından İslâm dünyasında, Taberî'nin (ö. 310/923) tefsiri de dahil, eşi benzeri olmayan bir eser olarak görülmüştür. Ancak eserin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır.¹²⁰ III/IX. asırda tefsir ilmiyle

¹⁰⁷ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 15/473; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/611-614; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/527; Görmez, "Kâsım b. Asbağ", 24/541.

¹⁰⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/733-735; James Robson, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2014), 192.

¹⁰⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/930; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 445; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 88.

¹¹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/459, 460; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 12/103, 104.

¹¹¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/901; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/595.

¹¹² Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 13/329; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 55.

¹¹³ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 14/562, 563; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/184, 185; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/285, 286. Eseri önce Kâsım b. Sâbit (ö. 302/914) yazmaya başlamış ancak ömrü vefa etmeyince babası Sâbit b. Hazm tamamlamıştır. Bk. Ayşe Esra Şahyar, "Sâbit b. Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/352.

¹¹⁴ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 15/241; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/76, 77; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/192, 193; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 97.

¹¹⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/704-706; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 88.

¹¹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/250, 251; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 17/113, 114; Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 97.

¹¹⁷ Ebu'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Müsâ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 1/216; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 17/211, 212.

¹¹⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/14; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 17/178.

¹¹⁹ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 17/444, 445; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 475.

¹²⁰ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 13/288; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 460; M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/542; Mustafa Şentürk, "Endülüs Tefsîr Kültürü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 58, 59; Özdemir, *Endülüs*, 252.

İlgili Abdurrahman b. Mûsâ el-Hevvârî'nin (ö. ?)¹²¹ kaleme aldığı *Kitâbü'n fi Tefsîri'l-Kur'ân*,¹²² İbn Habîb es-Sülemî'ye ait olan *Tefsîru'l-Kur'ân*,¹²³ İbrâhim b. Hüseyin el-Kurtubî'nin (ö. 249/863) *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı¹²⁴ ve Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. Abdûs'a (ö. 261/874) ait olan *Kitâbü't-Tefsîr fi ebvâbi mine'l-fikh*'ın¹²⁵ adı zikredilmektedir.

IV/X. ve V/XI. asırlarda ise Endülüs'teki tefsir çalışmaları daha da zenginleşmiştir. Hem geçen asırda kaleme alınan tefsirlere muhtasarlar yazılmaya hem de *Ahkâmü'l-Kur'ân* ve *'Ulümü'l-Kur'ân* alanlarında yeni telifler verilmeye başlanmıştır. Ayrıca Doğu'daki ilim merkezlerine yapılan seyahatler ile müfessirler oradaki birikimi Endülüs'e kazandırmak için çaba göstermişlerdir.¹²⁶ Bu asırlarda telif edilen tefsir eserleri arasında, Abdullah b. Huneyn'in (ö. 319/931) telif ettiği *İhtisâru Tefsîri Bakî b. Mahled*,¹²⁷ Abdullah b. Mutarrif İbn Âmine el-Kurtubî'nin (ö. 340/951) *Kitâbü'n fi Tefsîri'l-Kur'ân*'ı,¹²⁸ Kâsım b. Asbağ'ın kaleme aldığı *Ahkâmü'l-Kur'ân* ve *en-Nâsîh ve'l-mensûh* eserleri,¹²⁹ Münzir b. Saîd el-Bellûtî'ye (ö. 355/965) ait olan *Ahkâmü'l-Kur'ân*,¹³⁰ Ebû Ali el-Kâlî'nin telif ettiği *Tefsîru's-seb'i't-tvâl*,¹³¹ İbn Ebû Zemenîn'e ait olan *Muhtasarü Tefsîri İbn Sellâm (Tefsîru'l-Kur'ân)*,¹³² Ahmed b. Ali el-Bâgânî'nin (ö. 401/1010) kaleme aldığı *Ahkâmü'l-Kur'ân*¹³³ ve Ebu'l-Mutarrif el-Kanâzî el-Kurtubî'ye (ö. 413/1022) ait olan *Muhtasarü Tefsîri İbn Sellâm*¹³⁴ yer almaktadır. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde tefsir âlimi olarak kaynaklarda zikredilen bir diğer isim Osman b.

¹²¹ Araştırmacılar âlimin vefat tarihi ile ilgili 216/831 ve 228/842 şeklinde farklı tarihlere atıfta bulunmaktadır. Bk. Abdülhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 24; İbrâhim Ahmed el-Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi mine'l-karnî's-sânî ile'l-karnî's-sâminî'l-hicrî”, *es-Sicillü'l-ilmî li-nedveti'l-Endelüs*, nşr. Abdullah b. Ali ez-Zeydân vd. (Riyad: Mektebetü'l-Meliki'l-Abdülazîz el-Âmme, 1417/1996), 5/16; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 58. Ancak ulaşılabildiğimiz kadarıyla Ebû Mûsâ el-Hevvârî'den bahseden kaynaklarda vefatına dair bir tarihlendirme bulunmamaktadır. Fakat *Mu'cemü'l-müellifin* yazarı Kehhâle, 228/842 yılında İsticce kadılığı yaptığını belirtmiştir. Bk. Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 2/90; Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/297; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 253, 254; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/440; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/440; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2/125; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 242.

¹²² İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/439; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/440; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/124, 125.

¹²³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/356; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/17; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 58.

¹²⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/33; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/238; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/17; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 58.

¹²⁵ Muhammed b. Muhammed b. Ömer Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye* (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1349-1350/1929-1930), 1/70; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/17; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 59.

¹²⁶ Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 59.

¹²⁷ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/234, 235; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 226; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/22; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 59.

¹²⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/395; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/22; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 59.

¹²⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/36; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/527; Görmez, “Kâsım b. Asbağ”, 24/541.

¹³⁰ Eserin adı *el-İnbâh 'alâ istinbâu'l-ahkâm min Kitâbillâh* olarak da verilmektedir. Bk. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 16/174; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/22; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 59.

¹³¹ Makarrî, *Nefhu't-tib*, 3/75; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/22; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 59.

¹³² Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 17/189; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulüm fi'l-Endelüs*, 89.

¹³³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/54; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 99, 100; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/27; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 60.

¹³⁴ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/482; Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, nşr. G. Bergstrasser (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/343; Vâfi, “et-Tefsîr ve ‘Ulümü'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi”, 5/27; Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, 60.

Muhammed b. Muhâmis'tir.¹³⁵ Vefat tarihi 356/967 şeklinde kaydedilen âlime ait bir eserin bulunduğu ancak şifahi olarak ezbere nakledildiği belirtilmiştir.¹³⁶

Kıraat: Endülüs'e ilk defa fetihler ile birlikte sahabe ve tâbiün vasıtasıyla giriş yapan kıraat ilmi, İslâm'ı yayma çabalarıyla birlikte Kur'ân öğretimi amacıyla bölgede temel düzeyde bir varlık kazanmıştır.¹³⁷ Ancak sistematik bir hal alması ve Endülüs'e özgü bir hüviyete bürünmesi sonraki dönemlere tekabül eder. İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) göre kıraat Endülüs'e Gâzî b. Kays el-Endelüsî (ö. 199/815) aracılığıyla gelmiştir. Doğu'ya yaptığı hac ziyaretleri esnasında kıraat-i seb'â imamı olan İmam Nâfi'den (ö. 169/785) ders almış ve bu ilmin özellikle Nâfi' kıraatinin Endülüs'e naklinde öncülük etmiştir.¹³⁸

Kıraat ilminin Endülüs'e aktarılması hususunda Abdurrahman b. Mûsâ el-Hevârî ve İbn Vaddâh'ın isimleri de Gâzî b. Kays ile birlikte zikredilmektedir. İmam Nâfi'nin vefatının ardından ilmî seyahatlerde Mısır'a yönelen âlimlerden İbn Vaddâh, Nâfi' kıraatine ait Verş rivayetinin bu coğrafyaya yayılmasında önemli bir isim olarak görülmektedir.¹³⁹ Ayrıca İbnü'l-Kazzâz olarak bilinen İbrâhim b. Muhammed b. Bâz Ebû İshak el-Kurtubî (ö. 274/886),¹⁴⁰ Verş rivayetinin Abdüssamed b. Abdurrahman'dan nakille Endülüs'e ulaşmasına öncülük eden diğer bir âlimdir.¹⁴¹ Bu dönemde Muhammed b. Abdülcebbar el-Kurtubî (ö. 296/908),¹⁴² Yahyâ b. Mücâhid İbn Avâne el-Endelüsî (ö. 366/977),¹⁴³ Muhammed b. el-Hüseyin b. Nu'mân el-Mukrî (ö. 368/979)¹⁴⁴ ve İsâ b. Saîd b. Sa'dân Ebu'l-Asbağ el-Kelbî (ö. 390/1000)¹⁴⁵ bahsedilmesi gereken diğer isimlerdir.

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde kıraat alanında kaleme alınan ilk eserin Ağleb b. Abdullah el-Mukrî'ye (ö. ?)¹⁴⁶ ait olduğu belirtilmektedir. Ancak eserin ismi ve varlığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹⁴⁷ Bu dönemde kıraat alanında en önemli isimlerden biri kabul edilen diğer âlim, aslen Antakyalı olan Ali b. Muhammed el-Antâkî'dir (ö. 377/987). Halife II. Hakem'in davetiyle 352/963 yılında Kurtuba'ya yerleşmiştir. Yaşadığı dönemde kıraat ilminde

¹³⁵ Âlimin ismi İbn Mecâmîs olarak da zikredilmektedir. Bk. Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 461.

¹³⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, 2/518; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 461; Ba'yûn, *İshâmü'l-ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulüm fi'l-Endelüs*, 89.

¹³⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 68, 69; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 24-38.

¹³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/3; Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 113.

¹³⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/241; Kandemir, "İbn Vaddâh", 20/435; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 24, 36.

¹⁴⁰ İbnü'l-Kazzâz'ın vefatının 294/906 olduğu da aktarılmaktadır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/27.

¹⁴¹ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/75, 76; İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, 1/37, 38; Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/232; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 140, 141; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/27. Verş rivayetinin Endülüs'e ulaşmasında İbrâhim b. Muhammed b. Bâz'ın öncü olduğu hususunda adı geçen kaynaklar ittifak halindeyken, âlime ait bu bilgilerin ve hatta vefat tarihinin Endülüs'te Kıraat İlmi başlıklı tezde oğlu Ahmed b. İbrâhim b. Bâz'a atfedildiği tarafımızca tespit edilmiştir. Bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 37. Ahmed b. İbrâhim b. Bâz hakkında bilgilere yer veren et-Tekmile'de, İbrâhim b. Muhammed b. Bâz'a ait bilgiler yer almakta ve âlimin 274/886 yılındaki vefatında oğlu Ahmed b. İbrâhim'in de bulunarak cenaze namazını kıldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla 274/886 yılı, oğluna değil, İbrâhim b. Muhammed b. Bâz'a ait vefat tarihidir. Bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-Lübnânî, 1410/1989), 21.

¹⁴² İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, 2/660.

¹⁴³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/375; İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, 2/918.

¹⁴⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, 2/803, 804. İbnü'l-Cezerî vefat tarihini 378/988 olarak kaydetmiştir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/117.

¹⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu'ulemâi'l-Endelüs*, 2/564, 565; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/537.

¹⁴⁶ Âlim Eğleb b. Abdilmelik İbn Menvîl et-Tuleytulî olarak da anılmakta ve vefat tarihinin 298/910 olduğu kaydedilmektedir. Bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 45.

¹⁴⁷ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/192. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 46.

kendisinden daha bilgili biri olmadığı ifade edilen Antâkî, Endülüs'te bilhassa kıraat olmak üzere çeşitli ilim dallarına vukufiyeti sayesinde dönemin etkili simalarından biri olmuştur.¹⁴⁸ *el-Usûl fî Kırâati Verş*¹⁴⁹ ve *Risâle fî vakfi'l-Kur'ân*¹⁵⁰ adındaki eserleri ile Antâkî'nin, Ağleb b. Abdullah el-Mukrî'den sonra Endülüs'te kıraate dair telif veren ikinci âlim olduğu söylenmektedir.¹⁵¹

Bu dönemde kıraat alanında kaleme alınan eserlerin bir kısmı, İbnü'l-Haddâd olarak bilinen Ahmed b. Sehl b. Muhsin Ebû Ca'fer et-Tuleytulî'nin (ö. 389/999) telif ettiği *Kırâatü Nâfi'*,¹⁵² Tâhir b. Abdülmün'im İbn Galbûn'un (ö. 399/1009) *et-Tezkire fî'l-Kırâ'âti's-Semân'*,¹⁵³ Ahmed b. Kâsım el-Lahmî el-İklîşî'ye (ö. 410/1019) ait olan *Me'âni'l-kırâât*¹⁵⁴ ve Ahmed b. Abdülkâdir b. Saîd el-İşbilî'nin (ö. 420/1029) kaleme aldığı *et-Tahkîk fî'l-kırââti's-seb'*¹⁵⁵ isimleriyle kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵⁶

Kelâm: Endülüs'te İslâmî ilimler arasında en az ilgi gören ilim dalı kelâm olmuştur. İmam Mâlik ve talebeleri ile birlikte Selefi düşüncenin de yaygınlaşması, kelâma ilgi duyanların bidat ehli olarak görülmesine kapı araladığı için bu ilim dalı Endülüs'te kendine yeterince alan bulamamıştır. Ancak bu coğrafyayı Doğu'daki kelâmî tartışmalardan tamamıyla soyutlamak yahut bihaber görmek doğru olmayacaktır. Haklarında yeterli bilgi bulunmasa da Şîî ve Hâricî fırkaların propagandaları ile Doğu'daki Mûtezilî akımın farklı kanallar aracılığıyla Endülüs'e ulaşması, bölgede kelâmî meselelerin varlığını doğrulamaktadır.¹⁵⁷

Bağdatlı Ebu'l-Yüsr İbrâhim b. Ahmed er-Riyadî (ö. 298/910)¹⁵⁸ ve yine Bağdatlı olan Ebû Ca'fer İbn Hârûn (ö. 320/932)¹⁵⁹ Doğu'dan Endülüs'e gelerek burada Mûtezilî görüşlerin yayılmasını sağlayan kişilerdir.¹⁶⁰ Ayrıca Abdü'lâ b. Vehb (ö. 261/874), Ferec b. Sellâm (ö. ?), Halîl el-Ğafle (Halîl b. Abdümelik)¹⁶¹, Abdullah İbn Meserre (ö. 286/899)¹⁶² ve oğlu Muhammed b. Abdullah İbn Meserre (ö. 319/931)¹⁶³ ile İbnü's-Semîne olarak bilinen Yahyâ b. Yahyâ (ö.

¹⁴⁸ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/308, 309; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/536; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fî'l-'ulûm fî'l-Endelüs*, 89; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî*, 42.

¹⁴⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/496.

¹⁵⁰ Ali Şevah İshak, *Mu'cemü Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1403-1404/1983-1984), 1/237.

¹⁵¹ Detaylı bilgi için bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî*, 46.

¹⁵² İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/35; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/149; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/59; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî*, 46.

¹⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/307, 308.

¹⁵⁴ Ali Şevah İshak, *Mu'cemü Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 4/156, 157.

¹⁵⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/173; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/68; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî*, 47.

¹⁵⁶ Bu dönemde kıraat ilmiyle meşhur olan âlimler ve telifleri hakkında detaylı bilgi için bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî*, 38-53.

¹⁵⁷ Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", 201, 202; Özdemir, *Endülüs*, 257, 258.

¹⁵⁸ Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 3/134, 135; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/10.

¹⁵⁹ Mahmud Ali Mekkî, "Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España Musulmana", *Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid* 11-12 (1963-1964), 50; Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", 202; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 197.

¹⁶⁰ Özdemir, *Endülüs*, 258.

¹⁶¹ Halîl b. Abdümelik b. Küleyb, araştırmalarda Halîl el-Ğafle/Gafla olarak yer alırken, İbnü'l-Faradî kendisine Halîl el-Fadle şeklinde yer vermektedir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/253. Halîl el-Ğafle/Gafla olarak geçtiği yerler için bk. Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/188; Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", 203; Fatma Bayraktar Karahan, "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri", *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 144.

¹⁶² İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/376, 377.

¹⁶³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/687-689; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/109, 110; Çağrı, "İbn Meserre", 20/188-193.

315/927)¹⁶⁴ ise ilim tahsili amacıyla Irak'a giderek Mûtezile'nin görüşlerinden etkilenmiş ve Endülüs'te ilgi görmesini sağlamışlardır.¹⁶⁵

Mütekellim ulemânın görüşleri sebebiyle tekfir edildiği yahut cezalandırıldığı bu dönemde, kelâm ilmine olan bu olumsuz tutumdan, telif eserleri de nasibini almıştır. Örneğin Muhammed b. Mevhib el-Kabrî'nin (ö. 400/1009 civarı) kadının peygamberliği gibi halkın alışık olmadığı konulardaki kelâmî düşünceleri sebebiyle sıkıntılar çektiği belirtilmektedir.¹⁶⁶ Yine yukarıda adı geçen Halîl el-Ğafle "irade hürriyeti" konusundaki fikirleri sebebiyle ulemânın baskısına maruz kalmış ve vefatından sonra eserleri yakılmıştır. Durum bu haldeyken aynı konuma düşmek istemeyen mütekellim ulemâ, fikirlerini ve eserlerini gizlemek zorunda kalmışlardır. Abdullah b. Meserre'nin, Halîl el-Ğafle'den sonra bu şekilde davranarak oğlu Muhammed dışında kimseyle düşüncelerini paylaşmadığı söylenir.¹⁶⁷ Bu bilgilerden hareketle dönemin kelâm âlimlerine dair eserlerin günümüze ulaşmadığını ifade etmek yerinde bir söylem olacaktır.

Tasavvuf: Endülüs'te tasavvuf, diğer ilimlere göre biraz daha geç gelişme göstermiş olsa da II-III/VIII-IX. asırlarda bu bölgede bireysel anlamda zühd anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca sınırlardaki ribâtlarda toplu halde sürdürülen zâhidane yaşantıların olduğundan bahsedilmektedir. Bu dönemde yaşayan pek çok âlimin tabakât eserlerinde zâhid olarak nitelendirildiği de vakidir. Dolayısıyla Endülüs Emevîlerinin hüküm sürdüğü yıllarda, tasavvufun gelişerek zaviyelerin ortaya çıkmasına ve bu ilmin belli bir çerçeve kazanmasına dair temellerin atıldığı söylenebilir.¹⁶⁸ Bu dönemde ilim tahsili, ticaret vs. sebeplerle Doğu ile irtibat halinde olan Endülüslülere, oradaki zühd ve tasavvuf anlayışının Endülüs'e aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. İbn Şebtûn¹⁶⁹, İsa b. Dînâr el-Gâfikî¹⁷⁰ ve Hafs b. Abdüsselâm (ö.?)¹⁷¹, Doğu'ya seyahat eden ilk dönem zâhidleri arasında sayılmaktadır.¹⁷²

IV/X. asra gelindiğinde ise, Endülüs tasavvufunda ilk defa sûfi kavramının kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kişilerin başında Ebû Abdullah Muhammed b. Şücâ' (ö. 330/942 civarı)¹⁷³ ve Muhammed b. Ebu'l-Hüsâm el-Kaysî (ö. 379/989)¹⁷⁴ gelmektedir. Bu yüzyılda zikredilmesi gereken en önemli isim Muhammed b. Meserre'dir. Tasavvufun yeni bir kimliğe bürünmesini sağlayan âlim, Endülüs'te tasavvuf hareketinin ve felsefesinin başlamasını ve yayılmasını sağlayan en etkili isim olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁵

¹⁶⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/913.

¹⁶⁵ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 369; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 197.

¹⁶⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/150; İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/728, 729; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 91.

¹⁶⁷ Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", 202, 203; Bayraktar Karahan, "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri", 144.

¹⁶⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 198, 199.

¹⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/279, 280; Muhammed Berekât el-Beylî, *ez-Zühhd ve'l-mutasavvife fi bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs hattâ el-karni'l-hâmis el-hicri* (Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1993), 120; Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 328.

¹⁷⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/556, 557; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/472.

¹⁷¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/215.

¹⁷² Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 328. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde tasavvufun gelişimi ve bu alanda meşhur olan diğer âlimler için bk. Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 327-330.

¹⁷³ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 1/113, 114; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 199.

¹⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/765, 766; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 199.

¹⁷⁵ Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 330; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 200.

Endülüs'te tasavvufa dair ilk eserin zühhd konusunda kaleme alındığı bilinmektedir. Yümn b. Rızk et-Tutîlî'nin (et-Tutaylî) (ö.?) telif ettiği *ez-Zühhd*'ün Endülüs'te tasavvuf alanındaki ilk eser olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁶ Ebû Amr Ahmed b. Abdurrahman el-Absî'ye (ö. 379/989) ait olan zühhd kitabı *el-İstibsâr* da bu dönemde zikredilen diğer bir eserdir.¹⁷⁷ İbn Vaddâh'ın yine zühhd dair eseri *el-'Ubbâd ve'l-'avâbid*'i¹⁷⁸ ve Muhammed b. Meserre'nin *Kitâbü'l-Hurûf (Risâletü havâssı'l-hurûf)*'u¹⁷⁹ bu dönemde tasavvuf ilmine dair kaleme alınan eserlerdendir.

2.3. Sosyal ve Fennî İlimlere Dair Eserler

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde felsefe, tarih, coğrafya, dil ve nahiv (filoloji), astronomi, matematik, tıp, eczacılık, ziraat ve botanik gibi sosyal ve fennî ilimlerde kaleme alınan eserler bulunmaktadır. İlmî nesir örneklerinin bu kısmında, bahsedilen ilim dallarına dair eserlere ve bu ilim dallarında ön plana çıkan âlimlere sırasıyla yer verilecektir.

Felsefe: Endülüs'te felsefenin yer edininip gelişim göstermesi diğer ilim dallarına göre daha geç olmuştur. Zira bu coğrafyada kelâm ilmine olan olumsuz tutum felsefe için de geçerliydi. Dolayısıyla Doğu'dan etkilenilmiş olsa da felsefî görüşlerin Endülüs'e girişi II. Abdurrahman (ö. 238/852) devrine kadar mümkün olmamıştır. Emîrin bu ilme ilgisinin olduğu yönünde bir rivayet bulunduğu için,¹⁸⁰ felsefenin Endülüs'e girişinin de bu döneme tekabül ettiği düşünülmektedir.¹⁸¹

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde felsefî alanda asıl ilerlemenin Muhammed b. Meserre ile olduğu belirtilmektedir. Daha önce kelâm ve tasavvuf alanlarında ön plana çıkan âlim, Endülüs'te felsefenin kurucusu kabul edilmektedir. Babası Abdullah b. Meserre'nin tedrisatından geçen âlimin bu ilimle tanışması, yine babasının Doğu'dan getirdiği felsefe kitaplarıyla olmuştur. Zamanla adı anılan ilim dallarında vukûfiyet kazanan İbn Meserre'nin gizlice öğrencilere ders verdiği ancak bu durum açığa çıktıktan sonra Mâlikî ulemâ tarafından zındıklıkla suçlanarak Endülüs'ü terk etmek zorunda kaldığı ifade edilmiştir. Doğu'daki ilim seyahati sonrasında, III. Abdurrahman'ın ilk dönemlerindeki huzur ortamı sayesinde tekrar Endülüs'e dönerek ders halkalarına devam ettiyse de bu durum uzun sürmemiştir. Vefatının ardından Meserrecilik (Meseriyye) şeklinde anılan bir ekol bıraktığından bahsedilmiş, ancak bu akımın III. Abdurrahman'ın fermanı ile yasaklandığı belirtilmiştir. Sonrasında dönemin Mâlikî fakihî İbn Zerb'in, İbn Meserre'ye bir reddiye yazarak, ekol mensupları huzurunda âlimin kitaplarını yaktığı bilinmektedir.¹⁸²

İbn Meserre'nin felsefeye dair eseri *Kitâbü't-Tebşıra (el-İ'tibâr)*¹⁸³ günümüze ulaşmadığı için âlimin felsefî doktrini, kendisi hakkında daha sonra yazılan eserlerden öğrenilmektedir. İbn Meserre'nin ardından felsefî düşüncede Meserrecilik ekolünü benimseyen âlimler arasında

¹⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/931, 932; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 199.

¹⁷⁷ Beylî, *ez-Zühhd ve'l-mutasavvife*, 124; Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 329.

¹⁷⁸ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/76; Kandemir, "İbn Vaddâh", 20/435.

¹⁷⁹ Muhammed İbrâhim el-Feyyûmî, *Târîhu'l-felsefeti'l-İslâmîyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997), 274; Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 332.

¹⁸⁰ Makarrî, *Nefhu't-tib*, 1/347.

¹⁸¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 210.

¹⁸² İbn Meserre'nin hayatı ve bahsedilen olaylar hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebû Mervan el-Kurtubî İbn Hayyân, *el-Muktebes fi ahhâri beledi'l-Endelüs*, nşr. Pedro Chalmeta (Madrid: el-Ma'hedü'l-İsbâniyyi'l-Arabî li's-Sekâfe, 1979), 20-36; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/687-689; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/109-110; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 371-377; Mehmet Özdemir, "Müvellidün'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1-4 (1993), 191-195; Çağrı, "İbn Meserre", 20/188-193; Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 331-333; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 210-213.

¹⁸³ Feyyûmî, *Târîhu'l-felsefeti'l-İslâmîyye*, 274. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", 333, 334.

Muhammed b. Müferrec el-Meâfirî (ö. 371/981),¹⁸⁴ Tarîf er-Ravtî, İbn Uht Abdûn (ö. 376/986),¹⁸⁵ Raşîd b. Feth ed-Deccâc (ö. 376/986),¹⁸⁶ Abdurrahman el-Mühendis, Saîd el-Himmâr, Saîd b. Fethûn es-Sarakustî gibi isimler zikredilmektedir. Ancak bu isimler de felsefî düşünceleri sebebiyle suçlanarak ya hapse mahkûm edilmiş yahut Endülüs'ü terk etmek zorunda kalmışlardır. Kaynaklarda adı geçen âlimlerin felsefe üzerine kaleme aldıkları herhangi bir eserin kaydına ulaşılamamıştır. Bu konuda yalnızca Saîd b. Fethûn es-Sarakustî'nin kaleme aldığı *Şeceretü'l-hikme*'nin adı zikredilmektedir.¹⁸⁷

Tarih: Endülüs'te III/VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar müstakil anlamda bir tarih kitabına rastlanmamaktadır. Bu döneme kadar olan toplumsal ve siyasî olayları şifahî olarak aktaran kişiler olduysa da bu çalışmalar tarih ilminin sistematığı içinde değerlendirilmemektedir. Oysa aynı asırda Doğu'da telif edilen ve Endülüs tarihi hakkında bilgiler içeren kitaplardan bahsedilmektedir. Bu konuda en eski eser Mısır'da Ebû Osmân Saîd b. Kesîr (ö. 226/840) tarafından kaleme alınan *Ahbâru'l-Endelüs*'tür.¹⁸⁸

Tarih yazımında Doğu'da yaşanan gelişmeler, ilmî seyahatler vasıtasıyla gecikmeli de olsa Endülüs'e aktarılmıştır. Şekil ve yöntem olarak genel hatlarıyla Doğu'nun örnek alındığı ancak içerikte daha çok Endülüs'e ağırlık veren; genel tarih, şehir tarihleri, hanedan/aile tarihleri, manzûm tarihler, terâcim/tabakâtlar¹⁸⁹ ve fihristler kaleme alınarak zamanla zengin bir literatür ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰

Endülüs'te tarih yazımını üstlenen kişilerin genellikle devlete hizmette bulunan yahut devlet ricaline yakınlığı bulunan kişiler olduğu tespit edilmiştir. Bu husus, tarihçi için eserine kaynaklık edecek belgelere ulaşmayı kolaylaştırırsa da kaleme aldığı eser, hizmet ettiği hanedanı destekleyici şekilde telif edildiği için subjektiflikten kurtulamamaktadır. Ayrıca bu dönemde tarih ile meşgul olan kişiler yalnızca bu ilimde uzmanlaşmış kişiler değillerdi. Bilakis diğer ilimlere de vâkıf olan birikimli âlimlerdi. Bu dönemde tarih alanında yazılmış ilk eserin de böyle bir âlimin kaleminden çıktığı bilinmektedir. Endülüs tarih yazımına ait günümüze ulaşan en eski eser olan *Kitâbü't-Târîh*, aynı zamanda bir fakih olan İbn Habîb es-Sülemî tarafından telif edilmiştir.¹⁹¹

İbn Habîb'in ardından Endülüs'te tarih yazımı belli bir sistematik kazanarak zenginleşmeye devam etmiştir. Bu dönemde Râzî ailesinden ön plana çıkan Muhammed b. Mûsâ er-Râzî (ö. 273/886) *Kitâbü'r-Râyât*'ı ile Endülüs'ün fethi ve fethe katılan birlikler hakkında

¹⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/756.

¹⁸⁵ İbnü Uht Abdûn'un asıl adı Ahmed b. Velîd b. Abdülhamîd Avsece el-Ensârî'dir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/114; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 375.

¹⁸⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/267, 268.

¹⁸⁷ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 374, 375; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 106; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 212; Bozyiğit, "Endülüs'te Felsefî Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler: Fukaha Sultası Örneği", 582, 583.

¹⁸⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 227, 228; Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", 308.

¹⁸⁹ Tarih literatüründe önemli bir yer edinen tabakât yazımı, yıl yıl tarihlendirilerek yapılan anlatımdan ziyade, biyografileri ele alınan kişilerin alfabetik olarak sıralanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu özelliği ile tabakât eserleri bir noktada tarih yazımından ayrılarak ansiklopedik eser mahiyetine de bürünmüşlerdir. Bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 230. Bu çalışmada tabakât eserleri, bahsedilen ansiklopedik eser olma özelliği ve konunun genişliği sebebiyle ayrı bir başlıkta ele alınmıştır.

¹⁹⁰ Özdemir, *Endülüs*, 263.

¹⁹¹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/II, 249; Özdemir, *Endülüs*, 264; Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", 310. İbn Habîb ve eseri hakkında daha geniş bilgi için bk. Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", 310, 311.

bilgiler nakletmektedir.¹⁹² Oğlu Ahmed b. Muhammed er-Râzî¹⁹³ ise IV/X. asra kadar bu coğrafyanın yetiştirdiği en önemli tarihçi ve coğrafyacı olarak görülmektedir. Âlim *Ahbâru mülûki'l-Endelüs*¹⁹⁴ adında literatürün en önemli eserlerinden birini kaleme almıştır. Olayların bir zaman örgüsü içinde ve tarih yazım mantığına uygun olarak anlatıldığı ilk eser olarak değerlendirilen bu kitap ile Râzî, Endülüs'te mahallî tarih yazımının usullerini tespit eden ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu kıymetli eserin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.¹⁹⁵

Bu dönemde tarih yazımına örnek gösterilen eserler arasında Kâsım b. Sa'dân'ın (ö. 347/958) Rayye şehrine, Ebû İshak el-Bâccî'nin (ö. 350/961) de Bâcce'ye dair olan ve şehir tarihleri arasında sayılan eserleri,¹⁹⁶ İbnü'l-Kûtûyye'ye ait olan *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*,¹⁹⁷ İbn Ferec el-Ceyyânî'nin telif ettiği *Târîhu'l-müntezîn*,¹⁹⁸ Arîb b. Sa'd'ın (ö. 369/980) Mağrib ile Endülüs'ü ekleyerek Taberî'nin tarihine muhtasar olarak yazdığı *Sılatü Târîhi't-Taberî*'si¹⁹⁹ gibi eserler zikredilmektedir.

Coğrafya: Endülüs Emevîleri Dönemi'nde özellikle III. Abdurrahman'ın hilâfeti esnasında, tarih ilminin gelişmesi coğrafyanın gelişmesini de beraberinde getirmiştir. III/IX. ve IV/X. asırlarda yetişen ilk coğrafyacılar aynı zamanda tarihçilerdi. Ahmed b. Muhammed er-Râzî bu konuda adı geçen ilk âlimdir. Kendisinin tarih kitabı olan *Ahbâru mülûki'l-Endelüs*'ün başına İber Yarımadası'nın coğrafyasına dair bir giriş yazdığı söylenmektedir. Eserin coğrafyaya dair bu giriş kısmına *Mesâlikü'l-Endelüs* adının verildiği de aktarılmaktadır.²⁰⁰ Bu dönemde coğrafya ilmiyle dikkat çeken bir diğer isim Râzî'nin çağdaşı olan Muhammed b. Yûsuf el-Varrâk'tır (ö. 362/973). Âlimin *Mesâlikü İfrîkiyye* adında Afrika'nın Vahran ve Tunus gibi bazı şehir ve ülkelerinden bahsettiği bir eseri bulunmaktadır.²⁰¹

Endülüs Emevîleri Dönemi coğrafi seyahatlerin de yaygınlaşmaya başladığı bir zaman dilimidir. IV/X. asırda Yahudi asıllı tüccar İbrâhim b. Yakub et-Turtûşî (ö.?)²⁰² bu seyahatlerin

¹⁹² Âlim ve eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Hüseyin Münis, *Târîhu'l-Coğrâfiyâ ve'l-coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs* (Kahire: el-Münazzametü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1406/1986), 27-29; Abdulvahid Zennun Taha, "Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu", çev. Mustafa Hizmetli, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 739-741; Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 64.

¹⁹³ Hayatı için bk. İbnü'l-Farâdî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/95.

¹⁹⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/168; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 233; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 234.

¹⁹⁵ Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", 312.

¹⁹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 230.

¹⁹⁷ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 1411/1991, 1/II, 253; Halil İbrâhim es-Samarrâi vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Cedid, 2000), 328; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 101; Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", 314.

¹⁹⁸ İbn Hâkân el-Kaysî, *Matmahu'l-enfüs*, 332; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/169.

¹⁹⁹ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 243; Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/360; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmî li'l-Melâyîn, 2002), 4/227; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 101, 102. Arîb b. Sa'd, Palencia'nın eserinde Urayb b. Sa'd olarak zikredilmektedir. Bk. Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 243.

²⁰⁰ Münis, *Târîhu'l-Coğrâfiyâ ve'l-coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs*, 58, 59; Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, 312, 315; Samarrâi vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*, 329; Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", 34/478; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 103.

²⁰¹ Samarrâi vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*, 329; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 104; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 239. Bahsedilen coğrafya kitabının ismi bazı kaynaklarda *Mesâlikü İfrîkiyye ve Memâlikühâ* şeklinde yer almaktadır. Bk. Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 353; Münis, *Târîhu'l-Coğrâfiyâ ve'l-coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs*, 73; Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, 319; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/158; Zirikli, *el-A'lâm*, 7/148.

²⁰² İbrâhim b. Yakub'un isminin kaynaklarda İbrâhim b. Yûsuf veya İbrâhim b. Ahmed olarak kaydedildiği de belirtilmiştir. Ölüm tarihi ile ilgili kesin bilgi olmasa da 350/961 yılında Papa XII. Ioannes ile 354/965 yılında da Almanya İmparatoru ile görüşmelerde bulunduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla vefatı hicrî IV. asrın ikinci yarısına

öncülüğünü yapan isim olarak zikredilmektedir. Kaynaklarda hakkında pek bilgi verilmeyen tüccarın Avrupa içlerine seyahatlerde bulunarak bazı bilgileri kaydettiği düşünülmektedir. Ancak İbrâhim et-Turtûşî'nin seyahat kayıtlarını derleyen herhangi bir eserinin olduğu bilinmemektedir.²⁰³ Bu dönemde coğrafi seyahatlerle adı anılan diğer âlim Mutarrif b. İsa el-Gassâni'dir. Kendisine ait *Ahbâru kûrati İlbîre* adında bir coğrafya kitabının bulunduğu belirtilmekte ise de bu eserin günümüze ulaştığına dair bir bulguya rastlanmamaktadır.²⁰⁴

Dil ve Nahiv (Filoloji): Arapça, Endülüs'ün fethi zamanında yalnızca Arapların konuştuğu bir dil konumundaydı. Ancak Müslüman hakimiyetinin genişlemesi ve Arapçanın resmî dil olarak kabul edilmesiyle birlikte, toplumun bütün kesimlerinde kullanılmaya başlandı. Neticede dil sahasındaki bu gelişme, ilmî çalışmaları da beraberinde getirdi. Örneğin ilim tahsili amacıyla Doğu'ya seyahat eden âlimlerden Cûdî b. Osmân el-Mevrûrî (ö. 198/813), burada Kûfe nahiv ekolüne mensup olan Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ'dan (ö. 207/822) dersler alarak gramer alanında kendini geliştirdi. Akabinde Kisâî'nin eserini Endülüs'e getirip bu coğrafyaya nahiv ilmini ıstılâhî manada tanıtan ilk âlim olarak dil çalışmalarına önemli bir katkı sağlamış oldu.²⁰⁵

Cûdî b. Osman ile birlikte Kûfe nahiv ekolüne ait görüşler Endülüs'te yayılmaya başladı. III/IX. asrın sonlarına kadar var olan bu durumun, Muhammed b. Mûsâ b. Hişâm el-Efşengî'nin (ö. 307/920) ilmî faaliyetleri ile yön değiştirdiği aktarılmaktadır. İlim tahsili amacıyla Mısır'a giden Efşengî, burada Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî'den (ö. 289/902) dersler alarak Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okudu. Endülüs'e döndüğünde ise öğrencilerine aynı eğitimi vermesi ile burada Basra ve Mısır nahiv ekollerinin görüşlerinin yayılmasını sağladı. Ancak yine de Endülüs'te Kûfe nahiv ekolü de varlığını sürdürmeye devam etti.²⁰⁶

III/IX. asırda ve IV/X. asrın ilk yarısında Gâzî b. Kays, İbn Habîb, Kasım b. Sâbit (ö. 302/914) ve Kasım b. Asbağ'ın aralarında bulunduğu ilk nesil dil âlimleri, kitaplarını yazarken yöntem ve içerik olarak Doğu'daki gramer eserlerinden faydalandılar. Bu ilk nesilden sonra, IV/X. yüzyılın ortalarından itibaren âlimler Doğu'yu örnek almanın ötesinde, oradaki eserlere şerhler yazıp kusurlarını tenkit edecek noktaya ulaştılar. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, Asmaî'nin (ö. 216/831) *el-Emsâl*'i ve İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i gibi eserler bir yandan örnek alınırken diğer yandan tashih ve tenkitlere tabi tutuldu. Dolayısıyla artık Endülüslü dil âlimleri kendi eserlerini de ustaca yazacak seviyeye ulaşmış oldular. III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemlerinde ilmî çalışmalara sağlanan desteğin de bu durum üzerinde payı büyüktür. Bu zaman diliminde Endülüs'e gelen Ebû Ali el-Kâlî ile birlikte Endülüs edebiyatında yeni bir dönem başladı. Endülüs'te önemli âlimlerin yetişmesini sağlayan Kâlî, Bağdat'tan beraberinde getirdiği

tekabül etmektedir. Bk. Mûnis, *Târîhu'l-Coğrâfiyâ ve'l-coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs*, 76; Samarrâi vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratihüm fi'l-Endelüs*, 329; Ba'yûn, *Ishâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 104.

²⁰³ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 66; Ba'yûn, *Ishâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 104.

²⁰⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/837; Muhammed Abdullah 'Inân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1997), 1/505. Adı geçen eserin ismine *el-Meârif fi ahbâri kûrati İlbîre ve ehlihâ ve bevâirihâ ve ekâlîmihâ ve gayri zâlik min menâfi'ihâ* şeklinde yer verilmektedir. Bk. Ba'yûn, *Ishâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 104.

²⁰⁵ Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, 273, 274.

²⁰⁶ Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), 288, 289; Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", 144, 145.

zengin kütüphanesi ile pek çok divanı ve edebî eseri Endülüs'e tanıtmayı başardı. Kendisi edebiyat ilmini Endülüs ile buluşturan ilk âlim olarak kabul edilmektedir.²⁰⁷

Bu dönemde nahiv ilmine dair ilk eserin Cûdî b. Osman tarafından kaleme alındığı ifade edilmiştir.²⁰⁸ Cûdî b. Osman ile ilk nesilde zikredilen Ebu'l-Fahr²⁰⁹ Abdülvâhid b. Selâm el-Ahdeb'in (ö. 209/824) de bir eser telif ettiği belirtilmiş ancak eserin ismine yer verilmemiştir.²¹⁰ Sevvâr b. Târik (ö.?)²¹¹ ve oğlu Abdullah b. Sevvâr b. Târik (ö. 275/890), Abdullah b. Gâzî b. Kays (ö. 230/845), İbn Habîb es-Sülemî, Ebu'l-Kâsım Abbâs b. Firnâs (ö. 274/887) yine bu dönemde nahiv ilminde meşhur olmuş âlimlerdendir.²¹²

Sîbeveyhi, Asmaî ve İbn Kuteybe gibi Doğu'daki üstatların Endülüs'teki temsilcileri arasında ön plana çıkan isimlerin ilki yukarıda zikredilen Ebû Ali el-Kâlî'dir. Kendisi Endülüs'te ilk sözlük olarak kabul gören *el-Bârî fi'l-luga* isimli eserini on beş yıl süren bir çalışma sonunda literatüre kazandırmıştır.²¹³ II. Hakem'in emri ile hazırlanan eserin tertibinde görevlendirilen ve aynı zamanda Ebû Ali el-Kâlî'nin öğrencisi olan dil ve edebiyat âlimi Muhammed b. Ebu'l-Hüseyn el-Fihri (ö. 394/1004) daha sonra esere *Cevâmi'u Kitâbi'l-Bârî* adıyla bir tekmile yazmıştır.²¹⁴

Dönemin bir diğer dil âlimi, meşhur tarihçi İbnü'l-Kûtiyye'dir. Âlimin telif ettiği *el-Ef'âl (Tesârîfü'l-ef'âl)*, fiilleri araştırma konusu edinen en eski ve en kıymetli eserlerden biri sayılmaktadır. Âlimin *el-Maksûr ve'l-memdûd* adında maksûr ve memdûd isimleri ele alan kapsamlı bir eseri daha bulunmaktadır.²¹⁵ Bu sırada Ebû Ali el-Kâlî'nin öğrencilerinden olan Ebû Bekir ez-Zübeydî, dönemin en önemli dil âlimi olarak kabul edilmektedir. Âlimin *el-Vâdih fi 'ilmi'l-'Arabiyye*'si, grameri sade ve etkili bir tarzda kaleme alan önemli bir eserdir. *Muhtasarü'l-'Ayn* adıyla telif ettiği diğer eseri, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ine yazdığı muhtasarıdır. Zübeydî Endülüslülerin yanlış kullandığı kelimelere dair bir eser yazmayı da ihmal etmemiştir. *Lahnü'l-'avâm* yahut *Lahnü'l-'amme* isimleriyle anılan kitap Endülüs literatüründe zikredilmesi gereken önemli bir eserdir. Ebû Ali el-Kâlî vasıtasıyla tanıştığı Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı için yazdığı tashih eseri olan *el-İstidrâk 'alâ Sîbeveyhi* ve daha önce tabakât eserleri kısmında bahsedilen *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, Zübeydî'nin gramer ilmine dair kaleme aldığı diğer önemli eserlerdir.²¹⁶

Astronomi ve Matematik: Endülüs'te bu iki bilim dalının diğer ilimlere göre daha geç gelişme gösterdiği bilinmektedir. Endülüslülerin başlangıçta dinî ilimlere ve gramere daha fazla ilgi göstermeleri ve devlet yönetimi ile Mâlikî fukahânın aklî bilimlere olan sınırlayıcı tavrı, bu

²⁰⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/277, 278; Elmalı, "Kâlî", 24/260; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 95; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 267-269.

²⁰⁸ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 289; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 256.

²⁰⁹ Âlimin künyesini Zübeydî "Ebu'l-Gamr" olarak nakletmiştir. Bk. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 257.

²¹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/494.

²¹¹ Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 2/46.

²¹² Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 257-269.

²¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/226; Elmalı, "Kâlî", 24/260; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 269.

²¹⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/91-94; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 1/99; Süleyman Tülücü, "el-Bârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/74; Yılmaz - Erbaş, "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları", 164.

²¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/368, 369; Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî*, 186; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/748; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/128.

²¹⁶ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 291; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 3, 4; Zavalsız, "Zübeydî, Ebû Bekir", 44/519, 520; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 269.

gecikmenin belki de en önemli sebebidir.²¹⁷ Ancak bir noktadan sonra astronomi ve matematiğin ilmî gelişiminden ziyade, günlük yaşamdaki pratik faydaları dikkat çekmeye başlamış ve zamanla ilgi gören ilim dalları haline gelmişlerdir. Endülüs'ün fethi ve sonraki yıllarda astronomi ve matematik konusunda bölgede yeterli ilmî birikim olmaması sebebiyle âlimler yine ilk merci olarak Doğu'nun zenginliklerinden faydalanmışlardır.²¹⁸

Bu dönemde astronomi ilminde öne çıkan âlimler arasında Endülüslü mucit olarak nitelenen Abbâs b. Firnâs'ın ismi yer almaktadır. Farklı birçok araştırma üzerine çalışan²¹⁹ âlimin kaynaklarda astronomi ile ilgili bir eserinin olduğundan bahsedilmemektedir. Astronomide öne çıkan diğer isim Ebû Ubeyde Müslim b. Ahmed el-Leysi'dir (ö. 304/916).²²⁰ Sâhibü'l-kible olarak tanınan ve yıldızların hareketleri konusunda uzman olan²²¹ âlime atfedilen bir esere rastlanmamaktadır. Diğer bir astronomi âlimi, İbnü'l-Gurbâlî olarak bilinen Abdullah b. Hüseyin b. Âsım es-Sekafi'nin (ö.403/1013)²²² *Kitâbü'l-Envâ' ve'l-ezmine* adındaki eseri günümüze ulaşan önemli bir astronomi kitabı olarak zikredilmektedir.²²³

Endülüs Emevîleri Dönemi başlarında matematiğin de en az astronomi kadar değersiz görüldüğünden bahsedilmektedir. Yukarıda yer verilen sebepler böyle bir sonucu ortaya çıkarsa da astronomideki gelişmeler matematikteki ilerlemeyi de zamanla kaçınılmaz kılmıştır. Devlet yönetiminin âlimleri teşvik etmeye başlaması, III. Abdurrahman döneminde nüveleri atılan matematik ve astronomi eğitiminin, II. Hakem tarafından da desteklenmesi, iki ilmin de gelişmesine ivme kazandırmıştır.²²⁴ Bu konuda zikredilen ilk isim III. Abdurrahman döneminde yaşadığı bilinen Ebû Gâlib Habbâb b. Ubâde el-Ferâidî'dir (ö.?). Kendisi matematik eğitimi veren âlimlerin öncülerinden kabul edilmektedir. Âlimin ferâize dair bir eserinin olduğundan da bahsedilmektedir.²²⁵ II. Hakem döneminde yaşamış olan âlimlerden Abdullah b. Muhammed (ö.?), Ebû Eyyûb Abdülgâfir b. Muhammed (ö.?) ve Ebu Bekir b. Ebû Îsâ (ö.?) bilhassa matematik ve geometri ilimlerinde ön plana çıkan isimlerdir.²²⁶

Bu dönemde matematiğe dair en eski risalenin aynı zamanda tabip olan Muhammed b. Abdûn el-Cebelî (ö.?) tarafından IV/X. asrın ilk yarısında kaleme alındığı ifade edilmiştir.²²⁷ Yukarıda bahsedilen âlimlerin de eserlerinin olduğu bilgisi mevcuttur ancak isimleri yahut

²¹⁷ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 501; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 113.

²¹⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 250, 251.

²¹⁹ Abbâs b. Firnâs'ın taşlardan cam ve kristal yapımını keşfettiği, kendi evinde uzay sistemine benzer bir gök laboratuvarı geliştirdiği bilinmektedir. Âlimin bir uçuş denemesinin olduğu ve bu sebeple de havacılığın öncülerinden sayıldığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, 1/333; Kasım Kırbıyık, "Abbas b. Firnâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/24; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 114; Özdemir, *Endülüs*, 273.

²²⁰ Hayatı için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/819-821; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/562; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/629. Âlimin ölüm tarihini İbnü'l-Faradî 295/907 olarak kaydetmiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/821.

²²¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 2/819; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 115.

²²² Abdullah b. Hüseyin b. Âsım es-Sekafi İbnü'l-Gurbâlî, *el-Envâ' ve'l-ezmine ve ma'rifeti a'yâni'l-kevâkib fi'n-nücum*, thk. Nûri Hammûdî el-Kaysî, Muhammed Nâyif ed-Düleymî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416-1996), 3; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, 1/100, 101.

²²³ Kitap hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Mahir Alper, "İbnü'l-Gurbâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/50.

²²⁴ Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 116.

²²⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, 1/197; Ebu'l-Kâsım İbn Ahmed Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, nşr. Luviş Şeyho (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1912), 67; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 116.

²²⁶ Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 67, 68; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 116, 117.

²²⁷ Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 116.

günümüze ulaşıp ulaşmadıklarına dair bilgiler sınırlıdır. IV/X. asırda matematik ve astronomi zirve noktaya Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî (ö. 398/1007) ile ulaşmıştır. Velûd bir müellif olan ve Endülüs'ün Öklid'i olarak anılan Mecrîtî ile astronomi ve matematik müstakil birer bilim dalına dönüşmüşlerdir. İbnü's-Saffâr (ö. 426/1035) ve İbnü's-Semh (ö. 426/1035) gibi yetiştirdiği öğrencilerin pek çoğu bir sonraki tabakanın meşhur âlimleri olarak anılmışlardır. Önemli eserleri arasında zikredilen *Risâletü'l-usturlab*'ıyla usturlabın yapımı ve kullanımından bahsederek astronomi cetvellerini ele almış, *Zîcü'l-Hârizmî* ile Muhammed b. Musa el-Hârizmî'nin yaptığı astronomi cetvellerine dair düzeltmelerde bulunmuştur. Aritmetik ve geometriyi bir arada kullanarak kaleme aldığı *Mu'âmelât (Simâru'l-aded)* isimli eserinde ise gelir vergisi, mal bildirimini vb. konulardaki hesaplamaları konu edinmiştir. Bu konularda başka eserleri de bulunan Mecrîtî'ye sihir, kimya ve gizli ilimler ile ilgili *Gâyetü'l-hakîm* başta olmak üzere bazı eserler atfedilmektedir. Ancak bu tür konularda kendisinin bir telifte bulunmadığı ve eserlerin aidiyetlerinin tartışmalı olduğu belirtilmektedir.²²⁸

Tıp ve Eczacılık: Endülüs'te Müslümanların tıp bilimine olan hakimiyetlerinin II/VIII. ve III/IX. asırlara kadar geri planda kaldığı bilinmektedir. Bu asırlarda Hristiyan ve Yahudi hekimlerin tıpta daha çok bilgi sahibi oldukları söylenmektedir. Ancak onların da Hipokrat ve Galen'in çalışmalarına tam anlamıyla vakıf olamaması, Endülüs'e bu sahada köklü bilgiler sağlayamadıkları gerçeğini ortaya koymaktadır. Doğu İslâm dünyasında Batı'dan Arapça'ya yapılan tercüme çalışmaları, tıpta özellikle Hipokrat ve Galen'in eserlerinin tercüme edilmesi, Doğu'da telif edilen eserlerin Endülüs'e aktarılması, iki taraf arasında âlimlerin ve öğrencilerin seyahatlerde bulunmaları, bahsedilen asırlardan sonra özellikle IV/X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanların da tıpta söz sahibi olmasına kapı aralamıştır.²²⁹

Dönemin meşhur tabipleri arasında, Doğu'ya seyahat eden âlimlerden Muhammed b. Abdûn el-Cebelî'nin ismi zikredilmektedir. Endülüs'e döndüğünde saray hekimi olarak görev yapan tabibin kırıklar üzerine bir eser telif ettiğinden de bahsedilir.²³⁰ Diğer bir tabip Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979) yine bu dönemde tıp alanında önemli çalışmaları bulunan bir âlimdir. İlk eğitimini aldığı babası İbrâhim b. Ebû Hâlid de aynı zamanda bir göz hekimidir. İbnü'l-Cezzâr'ın *Zâdü'l-müsâfir* adında yolcular için kaleme aldığı eser Endülüs'te büyük yankı uyandırmıştır. Ayrıca basit ilaçları ele aldığı *Kitâbü'l-İ'timâd fi'l-edviyeti'l-müfredede*, çocuk doğumu ve hastalıkları ile ilgili *Kitâbü Siyâsetü's-sıbyân ve tedbîrühüm*, yaşlılar için yazdığı *Tıbbü'l-meşâyih* gibi kıymetli eserleri mevcuttur. İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) âlimin yirmi yedi adet kitap telifi olduğunu tespit etmiştir.²³¹

Bu asırda İbn Cülcül olarak meşhur olmuş Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân (ö. 384/984) tıp ve eczacılık konusunda derin bilgi sahibi olan önemli bir hekimdir. Halife II. Hişâm'ın özel

²²⁸ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 69; Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, 502; Hourani, "Endülüs'te Akli Bilimlerin İlk Gelişimi", 210; Ömer Mahir Alper, "Mecrîtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/278, 279; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 117.

²²⁹ Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 493, 494; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 108; Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr", 138, 139; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 242.

²³⁰ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 492, 493; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 243, 244.

²³¹ İbnü'l-Cezzâr'ın hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etbbâ' ve'l-hukemâ'*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 88-90; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 481, 482; F. Micheau, "Le connaissance d'Ibn al-Gazzâr, médecin de Kairouan, dans l'orient arabe", *Arabica* 43/3 (1996), 385-405; Hasan Doğruyol, "İbnü'l-Cezzâr, Ebû Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/1-3; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 107.

tabipliği görevinde bulunduğu esnada Endülüs tıp literatürüne kıymetli eserler kazandırma imkânı olmuştur. Bilhassa daha önce tabakât eserleri kısmında zikrettiğimiz, *Tabakâtü'l-etibbâ' ve'l-hukemâ*'sı ile farklı zamanlarda yaşamış birçok milletten bilgin, filozof ve tabipleri ele alarak kendisinden sonraki eserlere kaynaklık teşkil etmiştir.²³² Ayrıca Yahudi ve Hristiyan hekimlerle birlikte çalışarak Dioscorides'in Arap dünyasında *el-Edviyetü'l-müfredre* adıyla bilinen *Materia Medica*'sının Arapça tercümesini yenileyerek tıp dünyasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Daha sonra bahsedilen eser üzerine farklı çalışmalar da yapmıştır.²³³

Endülüs Emevîlerinde cerrahî üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan meşhur bir tabip daha bulunmaktadır. Ebu'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013) cerrahî alanında pek çok yeniliğin temelini attığı için IV/X. asrın en büyük Arap cerrahı olarak kabul edilmektedir. Kaleme aldığı *et-Tasrîf li men 'aceze 'ani't-ta'rîf (Kitâbü't-Tasrîf)* başlıklı tıp ansiklopedisi ile Batı'da tıp alanında bir çığır açmıştır. Hatta eser İslâm dünyasından çok Batı'da etkili olmuş, birçok Batılı hekim eseri kaynak olarak göstermiştir.²³⁴

Ziraat ve Botanik: Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ziraata önem verilmesi, emîr ve halifelerin âlimleri desteklemeleri, bu dönemde kurulan tarım çiftlikleri ve Medînetüzzehrâ'da devlet adamları tarafından yapılan bahçeler ziraatın gelişmesi üzerinde büyük rol oynamıştır. Doğu'ya seyahat ederek Endülüs'e yeni bitkiler getiren âlimler bu bahçe ve çiftliklerde ürün yetiştirme imkanına sahip olmuşlardır. Dolayısıyla tüm bu gelişmeler ziraat alanında eserlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca yukarıda tıp ve eczacılık kısmında zikredilen Dioscorides'in *Materia Medica* isimli eserinin Arapça'ya tercümesi ziraat alanında da yeni bilgilere kapı aralamıştır.²³⁵

Ziraat alanında ilk adım Arîb b. Sa'd'ın kaleme aldığı *Takvîmü'l-Kurtuba (Kurtuba Takvimi / Calanderio de Cordoba)* ile atılmıştır. Yılın her ayı için ziraat ve botanik ile ilgili üretim konusunda bilgiler vermekte olan eser yalnızca bir tarım kitabı olarak görülmemektedir.²³⁶ Ziraat alanında diğer önemli isim aynı zamanda tabip olan Zehrâvî'dir. *Kitâbü'l-Filâha* adında telif ettiği eser ile Zehrâvî, Endülüs'te tarım ekolüne yön veren kişi olarak kabul edilmektedir.²³⁷

²³² İbn Cülcül'ün hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Ebû Usaybia, *'Uyünü'l-enbâ'*, 493-495; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 111, 112; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Abdullah b. Abdullah Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-Melik Suûd, 1430/2009), 3/493, 494.

²³³ H. Bekir Karlığa, "İbn Cülcül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/403; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 111, 112; Özdemir, *Endülüs*, 279.

²³⁴ Zehrâvî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 1/325, 326; İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/264; İbn Ebû Usaybia, *'Uyünü'l-enbâ'*, 501; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 109-111; Esin Kahya, "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/189-191; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 244. Âlimin adını Makarrî, Halef b. Ayyâş olarak kaydetmiştir. Bk. Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 3/175.

²³⁵ Expiracion Garcia Sanchez, "ez-Zirâatü fi İsbânyâ el-Müslime", *el-Hadâratü'l-'Arabiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs*, ed. Selma el-Hadrâ el-Ceyûsî (Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1999), 2/1368; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 120, 121; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 259-261; Bal, "Endülüs'te Tarım Alanında Ortaya Çıkan Gelişmeler", 105, 106.

²³⁶ Aykaç, "Arîb b. Sa'd", 3/360; Sanchez, "ez-Zirâatü fi İsbânyâ el-Müslime", 2/1369; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/227; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 122, 123; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 260; Bal, "Endülüs'te Tarım Alanında Ortaya Çıkan Gelişmeler", 107.

²³⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, 260; Pedro Jiménez Castillo - Inmaculada Camarero, "Los tratados de agricultura como fuente para el estudio de la propiedad aristocrática andalusí", *Al-Qantara* 42/1 (2021), 3. Kitabın adı *Muhtasarü Kitâbi'l-Filâha* olarak da verilmektedir. Bk. Sanchez, "ez-Zirâatü fi İsbânyâ el-Müslime", 2/1369; Ba'yûn, *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs*, 122.

Sonuç

Endülüs'ün fethi ile birlikte bölgede siyasî istikrarı ve toplumsal düzeni sağlama ihtiyacı, Müslümanların bir müddet ilmî ve kültürel faaliyetlerden uzak kalmalarına neden olmuştur. Fetih döneminde ilmî çalışmalar, fetihlere katılan âlimlerin dinî konulardaki problemleri ve bilgi eksikliğini gidermek amacıyla deruhte ettiği eğitim öğretim faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla ilk elli yıllık süreçte henüz telif eserler kaleme alınmamıştır.

Endülüs Emevî Devleti'nin kurulması ile birlikte toplumsal refahın yükselmesi ve emîr ve halifelerin ilme olan iştiağı birtakım gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Doğu İslâm dünyasından aktarılan bilgiler ışığında Endülüs zamanla kendi ilmî birikimini oluşturmuştur. Başlangıçta ilmî nesir çalışmaları yöntem ve içerik olarak Doğu'daki eserlerin taklidi şeklinde ortaya konmuştur. Ancak bu durum ilk nesil ulemânın yetiştirdiği öğrenciler ile değişim göstermiş, Endülüs de ilmî sahada varlık kazanmaya başlamıştır. Ayrıca Doğu'dan gelerek Endülüs'e yerleşen Ebû Ali el-Kâlî gibi âlimlerin beraberinde getirdikleri kaynaklar ilmî gelişmeye rehberlik etmiştir.

Tabakât ilmine dair ilk eserlerde yukarıda bahsedilen Doğu'yu taklit durumu söz konusu olmuştur. Ancak Ebû Ali el-Kâlî'nin öğrencisi olan Ebû Bekir ez-Zübeydî *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*'i ile İbnü'l-Faradî de *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*'ü ile tabakât yazımı noktasında bu olguyu kırmayı bir derecede başarmışlardır. İki eserin kaynakları arasında Doğu'ya dair eserler yer alsa da Endülüs'te tabakât kültürünün oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Edebî telif eserler konusunda ise İbn Abdürabbih *el-'İkdü'l-ferîd*'i kaleme alarak Endülüs'ün belki de ilk edeb eserini ortaya koymuştur. Ancak bu coğrafyayı edebiyat kavramı ile tanıştıran ilk kişi daha sonraki yıllarda Endülüs'e gelen, *Kitâbü'l-Emâlî*'nin yazarı Ebû Ali el-Kâlî olmuştur. Bu durum da *el-'İkdü'l-ferîd*'in edeb telakkisi henüz tam anlamıyla anlaşılmadan, daha çok farklı alanlardaki bilgileri derlemek amacıyla yazıldığını düşündürmektedir. İbn Abdürabbih'in eserini telif ederken İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr*'ından etkilenmesi de yine Doğu'nun örnek alındığı fikrini pekiştirmektedir. Ancak bu durum *el-'İkdü'l-ferîd*'in Endülüs'te ve Doğu İslâm dünyasında bir başarıya ulaşarak kabul görmesine engel olmamaktadır.

Bu dönemde dinî ilimler alanında telif edilen eserlerde, kaçınılmaz olarak dinî yönelimlerin etkisi görülmektedir. İlmî seyahatlerinin bitişiyle birlikte Endülüs'e dönen ulemâ, buraya Doğu'da öğrendikleri Mâlikî mezhebinin izlerini taşımışlardır. Bu sebeple özellikle fıkıh ve hadis ilmine dair kitaplar, İmam Mâlik'in eserleri etrafında şekillenmiştir. Ancak bu durumun olumsuz bir sonucu olarak başta kelâm ve felsefe, ardından astronomi, matematik gibi aklî bilimler Endülüs'te daha geç inkişaf etmiştir. Zira bu tür ilim dallarıyla meşgul olanlar bidat ehli olarak görülmüş ve diğer âlimler ile devlet ricâli tarafından baskılara maruz kalmışlardır. Ancak yine de Endülüs ilim dünyasına önemli eserler kazandırmışlardır.

Endülüs Emevîleri Dönemi, Endülüs tarihinin henüz erken bir evresi olsa da ilmî faaliyetler ve telif eserler açısından önemli bir gelişim sürecine tanıklık etmiştir. Doğu'dan yapılan bilgi ve kaynak aktarımı sayesinde Endülüs bu dönemde kendine özgü bir ilim sahası oluşturmayı başarmıştır. Doğu'ya seyahat eden ilk nesil ulemânın ardından kendi âlimlerini yetiştirecek ilmî seviyeye ulaşmıştır. Bu âlimler kaleme aldıkları eserler ile Endülüs'te ilmî nesrin temellerini atmışlar ve sonraki asırlarda yapılacak olan ilmî çalışmalara da bu sayede önemli bir ivme kazandırmışlardır.

Kaynakça/Bibliography

- Abbas, İhsan. *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî: 'Asru siyâdeti Kurtuba*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1969.
- Abboud-Haggar, Soha. "İbn Zekvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/460-461. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Abdünnûr, Cebbûr. *el-Mu'cemü'l-edebî*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2. Basım, 1984.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2020), 137-151.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî". *Istanbul Journal of Arabic Studies* 2/1 (2019), 3-22.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı". *tarihyazımı* 2/2 (2020), 305-324.
- Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019), 107-139.
- Ali Şevah İshak. *Mu'cemü Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1. Basım, 1403-1404/1983-1984.
- Alper, Ömer Mahir. "İbnü'l-Gurbâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/50. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Alper, Ömer Mahir. "Mecrîfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/278-279. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Altuncu, Muhammed. *el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-edeb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1419/1999.
- Aykaç, Mehmet. "Arîb b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aykut, Ayhan. "Ansiklopedi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/217-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âssârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bal, Faruk. "Endülüs'te Tarım Alanında Ortaya Çıkan Gelişmeler". *İslam Araştırmaları Dergisi* 50 (2023), 93-122. <https://doi.org/10.26570/isad.1325123>
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)* 23 (2009), 325-355.
- Başal, Abdülhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bayraktar Karahan, Fatma. "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri". *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 141-167. <https://doi.org/10.28949/bilimname.447178>
- Ba'yûn, Sühâ. *İshâmü'l-'ulemâi'l-Müslimîn fi'l-'ulûm fi'l-Endelüs asru Mülûki't-Tavâif*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1429/2008.
- Beşerî, Sa'd Abdullah. *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1401-1406/1981-1986.
- Beylî, Muhammed Berekât. *ez-Zühhâd ve'l-mutasavvife fi bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs hattâ el-karni'l-hâmis el-hicrî*. Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1993.

- Bozyiğit, Ahmet. “Endülüs'te Felsefi Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler: Fukaha Sultası Örneği”. *Turkish Studies* 12/35 (2017), 577-592. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.12563>
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1959.
- Cebbûr, Cebrâil Süleyman. *İbn 'Abdirabbih ve 'Ikdühü*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1933.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1403/1983.
- Çağrııcı, Mustafa. “İbn Meserre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/188-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Utbi, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/237-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çınar, Mustafa. *Endülüs'te Mülûku't-Tavâ'if Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Çiftçi, Faruk. *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahyâ. *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübânî, 1. Basım, 1410/1989.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 7. Basım, 1968.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Doğruyol, Hasan. “İbnü'l-Cezzâr, Ebû Ca'fer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Tabakat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/288-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Ali el-Kâlî, İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn. *Kitâbü'l-Emâlî*. nşr. M. Abdülcevâd el-Asmaî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Elmalı, Hüseyin. “el-Emâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/72. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Elmalı, Hüseyin. “Kâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ergüven, Şahabettin. “Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2007), 143-155.
- Feyyûmî, Muhammed İbrâhim. *Târîhu'l-felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1. Basım, 1417/1997.
- Furat, Ahmet Subhi. “Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 299-308.
- Furat, Ahmet Subhi. “İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (h. IV-IX./m. X-XV. asırlar)”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/3-4 (1979), 211-232.

- Goldziher, Ignaz. "Edeb". *İslâm Ansiklopedisi*. 4/105-106. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Görgün, Tahsin. "İbn Habîb es-Sülemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/510-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Görmez, Mehmet. "Kâsım b. Asbağ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/540-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gürkan, Nejdî. *Arap Edebiyatında Memlûkler/Moğollar Dönemi (656/1258-923/1517)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Haywood, J. A. *Arabic Lexicography*. Leiden: E. J. Brill, 1960.
- Heykel, Ahmed. *el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth ilâ sükûti'l-hilâfe*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985.
- Hilâl, Cevdet - Subh, Muhammed Mahmûd. *Kurtuba fi't-târîhi'l-İslâmî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Küttâb, 1986.
- Hourani, George F. "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi". çev. Mehmet Özdemir. *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2000), 199-211.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris. *Ahbâru'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*. thk. Maria L. Avila - Luis Molina. Madrid: el-Meclisü'l-A'lâ, 1992.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris. *Kudâtü Kurtuba*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- 'Inân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1997.
- Irving, Thomas B. "İbnü'l-Faradî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/39-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-'İkdü'l-ferîd*. thk. Müfid Muhammed Kumeyha - Abdülmecid et-Terhînî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1983.
- İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik. *Kitâbü's-Sıla fi târîhi eimmeti'l-Endelüs*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân. *Tabakâtü'l-etibbâ' ve'l-hukemâ'*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1405/1985.
- İbn Ebû Usaybia, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım. *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ'*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- İbn Ferhûn, Burhâneddin İbrâhîm b. Alî. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb*. thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1996.
- İbn Hâkân el-Kaysî, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed. *Matmahu'l-enfüs ve mesrahu't-teennüs*. thk. Muhammed Ali Şevâbike. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Hayyân, Ebû Mervan el-Kurtubî. *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*. nşr. Pedro Chalmeta. Madrid: el-Ma'hedü'l-İsbâniyyi'l-Arabî li's-Sekâfe, 1979.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2014.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. thk. Şevki Dayf. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 4. Basım, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*. nşr. G. Bergstrasser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1. Basım, 1410/1989.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh. *Kitâbü'l-Hulleti's-siyerâ'*. thk. Hüseyin Mûnis. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1985.
- İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed. *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- İbnü'l-Gurbâlî, Abdullah b. Hüseyin b. Âsım es-Sekafi. *el-Envâ' ve'l-ezmine ve ma'rifeti a'yâni'l-kevâkib fi'n-nücûm*. thk. Nûrî Hammûdî el-Kaysî, Muhammed Nâyif ed-Düleymî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1416–1996.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah. *A'mâlü'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesravî Hasen. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Jiménez Castillo, Pedro - Camarero, Inmaculada. “Los tratados de agricultura como fuente para el estudio de la propiedad aristocrática andalusí”. *Al-Qantara* 42/1 (2021), 1-33. <https://doi.org/10.3989/alqantara.2021.001>
- Kahya, Esin. “Zehrâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kandemir, M. Yaşar. “Bakî b. Mahled”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kandemir, M. Yaşar. “İbn Vaddâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/435-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karlığa, H. Bekir. “İbn Cülcül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1414/1993.
- Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1. Basım, 1406/1986.
- Kılıç, Fatih. *Endülüs'te Murâbitlar Dönemi Edebî Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kırbıyık, Kasım. “Abbas b. Firnâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/24. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Köse, Saffet. “İbn Dâvûd ez-Zâhirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer. *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. 2 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1349-1350/1929-1930.

- Makarrî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Mekkî, Mahmud Ali. “Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España Musulmana”. *Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid* 11-12 (1963-1964), 7-140.
- Meşîni, Mustafa İbrâhim. *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1406/1986.
- Micheau, F. “Le connaissance d'Ibn al-Ğazzâr, médecin de Kairouan, dans l'orient arabe”. *Arabica* 43/3 (1996), 385-405.
- Mûnis, Hüseyin. *Târîhu'l-Coğrâfyâ ve'l-coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs*. Kahire: el-Münazzametü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 2. Basım, 1406/1986.
- Mutlak, Albîr Habîb. *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1967.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Özdemir, Mehmet. “Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1-4 (1993), 175-208.
- Özdemir, Mehmet. “Râzî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özel, Ahmet. “Huşenî, Muhammed b. Hâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Palencia, Angel Gonzalez. *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*. çev. Hüseyin Mûnis. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1955.
- Robson, James. “Sünen-i Nesâi [Nüşhalarının] Rivayeti”. çev. Musa Erkaya. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2014), 189-215.
- Sâid el-Endelüsî, Ebu'l-Kâsım İbn Ahmed. *Tabakâtü'l-ümem*. nşr. Luvîs Şeyho. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1912.
- Samarrâî vd., Halîl İbrâhim. *Târîhu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Cedîd, 1. Basım, 2000.
- Sanchez, Expiracion Garcia. “ez-Zirâatü fi İsbânyâ el-Müslime”. *el-Hadâratü'l-'Arabiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs*. ed. Selma el-Hadrâ el-Ceyûsî. 2/1367-1384. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2. Basım, 1999.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbdâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Serhân, Muhammed Ebu'n-Necâ - Cumu'a, Muhammed el-Cüneydî. *el-Edebü'l-'Arabî ve târihuhû fi'l-'asri'l-câhilî*. Riyad: Metâbiu'r-Riyâd, 1376/1957.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Arafe Mustafa. 2. Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 1. Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde İlmî Nesir Çalışmaları (138/756-422/1031)

- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Abdullah b. Abdullah Hicâzî. 3. Cilt. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 1430/2009.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Buğyetü'l-vu'ât*. thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1399/1979.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Sâbit b. Hazm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/351-352. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şek'a, Mustafa Muhammed. "İbn Abdürabbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/281-283. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şentürk, Mustafa. "Endülüs Tefsîr Kültürü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 53-72. <https://doi.org/10.14395/jdiv81>
- Şeyban, Lütfî. *Endülüs Alimleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Taha, Abdulvahid Zennun. "Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu". çev. Mustafa Hizmetli. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 731-764.
- Topaloğlu, Nuri. "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Tülücü, Süleyman. "el-Bâri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/73-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Üstün, Mahmut. *Endülüs Edebiyatı (Benî Ahmer/Nasrîler Dönemi)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Vâfi, İbrâhim Ahmed. "et-Tefsîr ve 'Ulûmu'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi mine'l-karni's-sânî ile'l-karni's-sâmîni'l-hicrî". *es-Sicillü'l-'ilmî li-nedveti'l-Endelüs*. nşr. Abdullah b. Ali ez-Zeydân vd. 5/10-84. Riyad: Mektebetü'l-Meliki'l-Abdilâzîz el-Âmme, 1417/1996.
- Varol, M. Bahaüddin. "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar". *İSTEM* 14 (2009), 61-77.
- Vehbe, Mecdî - Mühendis, Kâmil. *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-'Arabiyye fi'l-luga ve'l-edeb*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2. Basım, 1984.
- Yalar, Mehmet. "Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 1-23.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "İsâ b. Dînâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yılmaz, Saim - Erbaş, Furkan. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017), 157-185. <https://doi.org/10.30627/cuilah.326626>
- Zavalsız, Halit. "Zübeydî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/519-520. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401-1409/1981-1988.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hilâl, ts.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1984.